CRITERIAN-III

3.3.2.:-

Number of books and chapters in edited volumes/books Published and Papers Published in National/International Conference Proceeding per teacher during last five years

2022-2023

Arts & Science College
160
KURHA

ICHR

ICHR Sponsored One Day National Seminar on the Occasion of
Azadi ka Amrit Mahotsav

Contribution of Women in Indian Independence Movement

Editor

Dr. Govind Tirmanwar

Azadi Ka Amrit Mahotsav

Contribution of Women in Indian Independence Movement

© Author

No part of this book shall be reproduced, stored in retrieval system, or translated in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying and/or otherwise without the prior written permission of the publishers.

ISBN : 978-93-93973-59-7

EDITION : 2022

Printed and Published By :

Shri Ganesh Raut
Om Sai Publisher & Distributors
Plot No. 29, Behind T.B. Ward,
Indira Nagar, Nagpur 440003.
Mob. : 9923693506,
E-mail : ospdnagpur@yahoo.com

Sales Office :

Smt. Jyoti Naresh Khapekar
SAI JYOTI PUBLICATION
Teen-nal Chowk, Kasarpura,
Behind Panjivani Market,
Itwari, Nagpur.
Mob. : 9764673503
E-mail id : sjp10ng@gmail.com
Website : www.saijyoti.in

Books N Books
Plot No. 65, Radhika Palace,
Medical Chowk,
Hanuman Nagar,
Nagpur - 440009.
Mob.: 9923693506
E-mail id : sjp10ng@gmail.com
Website : www.saijyoti.in

Branch :

Pune : 203, Paris Sparsh Hight,
Ambamata Mandir Road,
Ambai Dara, Dhayari,
Pune - 411041.
Mob.: 9420318884

New Delhi : 213, Vardhan House,
Ansari Road, Dariya Ganj,
New Delhi - 110002.
Mob.: 8888828026, 9325656602

Type Setter

Shree Ganesh Graphics
Mob.: 9890803277

प्रकाशित सर्व शोधनिबंधातील विचार, मते व निष्कर्ष शोधनिबंध लेखकांची आहेत, त्यांच्याशी संपादक सहमत असेलच असे नाही.

16.	Contribution of Women to Revolutionary Movements in India During British Period Mohammad anis ul Islam	59
17.	Unsung Contribution of Mothers of Freedom Fighter in Independence Movement Pooja Tiwari	63
18.	भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन की वीरांगनाऍं प्रा. डॉ. संदीप रमेश हातेवार	66
19.	भारतीय स्वतंत्रता संग्राम में आदिवासी वीरांगना का योगदान (रानी अवन्तीबाई, रानी गेडेनलुई, विरांगना झलकारीबाई) डॉ. लक्ष्मण न. गोरे	74
20.	भारतीय स्वाधीनता आंदोलन में छत्तीसगढ के महिलाओं का योगदान श्री. योगेश खेमराज भोयर	80
21.	डॉ. ॲनी बेझंट: राजकीय विचारधारा आणि भारतीय स्वातंत्र्यलढा प्रा. डॉ. कविता राजेंद्र तातेड	84
22.	सविनय कायदेभंग चळवळीत यवतमाळ जिल्हयातील स्त्रियांचे योगदान डॉ. नितीन व. चांगोले	89
23.	स्वातंत्र आंदोलनात नागपूरच्या महिलांचे योगदान डॉ. श्रीकांत म. सोनटक्के	93
24.	भारतीय स्वातंत्र्यलढयात विदर्भातील वंचित स्त्रीयांचे योगदान डॉ. संजय गोपाळराव ठवळे	97
25.	ॲनी बेझंट यांचे राजकीय कार्य डॉ. स्मिता म. जाधव	103
26.	भारतीय स्वातंत्र्यलढयात ग्रामीण भागातील स्त्रियांचे योगदान: एक अवलोकन डॉ. माया वानखडे	108
27.	स्वातंत्र्य चळवळीत बुलडाणा जिल्हयातील महिलांचे योगदान डॉ. नामदेव वामनराव ढाले	112
28.	महात्मा गांधीच्या चळवळीत महिलांचें योगदान प्रा. डॉ. सौ. एस. पी. लाखे	119
29.	भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील क्रांतीकारक स्त्रियांचे योगदान प्रा. डॉ. सुरेश संतराम माळशिखरे	125
30.	अमरावती शहरातील असहकार चळवळीत स्त्रियांचा सहभाग (इ.स. १९२० ते १९२१) डॉ. निलय प्र. देशमुख	129
31.	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत स्त्रियांचे योगदान डॉ. स्वाती डवरे (काळमेघ), डॉ. निलिमा राऊत (कोहळे)	134

ॲनी बेझंट यांचे राजकीय कार्य

डॉ. स्मिता म. जाधव
इतिहास विभाग प्रमुख
कला व विज्ञान महाविद्यालय
कुऱ्हा, जि. अमरावती.

प्रस्तावना

आधुनिक भारताच्या इतिहासातील एक दैदिप्यमान पर्व म्हणजे भारतीय स्वातंत्र्यलढा होय. भारतमातेला परदास्याच्या शृंखलेतून मुक्त करण्यासाठी अनेक लोकांनी अपल्या प्राणाचे सर्वोच्च बलिदान दिले. लोकांच्या राजकीय जाणीवा समृध्द करुन त्यांच्यात सामाजिक समरसता निर्माण करण्याबरोबरच स्वत्वाची जाणीव निर्माण करण्याचे कार्य त्या काळात अनेक नेत्यांनी केले. भारतातील सर्व वर्गातील विचारप्रणालीतील लाखो लोकांनी स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या प्रयत्नात उत्स्फूर्तपणे सहभाग घेतला आणि विशेष म्हणजे त्यात स्त्रियाही आपलं घर, कुटुंब, जबाबदारी सांभाळून आघाडीवर सहभागी झाल्या. प्रसंगी त्यांनी अनेक यातनाही सहन केल्या. त्यांचे हे कार्य अत्यंत लक्षणीय आहे.

१८५७च्या उठावापूर्वी अनेक स्त्रियांनी ब्रिटीश राजवटीस विरोध केल्याची उदाहरणे आहेत. त्यामध्ये कित्तूर संस्थानची राणी चनम्मा, महाराणा रणजीतसिंगाची पत्नी जिंदाल कौर, यांचा विशेषत्वाने उल्लेख करावा लागेल. त्यानंतर राणी लक्ष्मीबाई, बेगम हजरत महल यांनी केलेला संघर्ष प्रसिध्द आहे.

२० व्या शतकापासून अनेक स्त्रियांनी स्वातंत्र्यचळवळीत सहभाग घेतला. त्यात कस्तुरबा गांधी, सरला देवी चौधुरानी, मुथ्थुलक्ष्मी रेड्डी, अमृत कौर, सरोजिनी नायडू, अवंतिकाबाई गोखले, लाडोरानी झुत्सी, सत्यवती देवी, अनसुयाबाई काळे, सुभद्राकुमारी चव्हाण, जानकीदेवी बजाज, अरुणा आसफअली, कॅप्टन लक्ष्मी सहगल, कमलादेवी चटोपाध्याय, सूचेता कृपलानी, उषा मेहता, विजयालक्ष्मी पंडीत अशा अनेक स्त्रियांचा उल्लेख आवर्जून करावा लागेल. विशेष उल्लेखनीय बाब म्हणजे या स्वातंत्र्यआंदोलनात खऱ्या अर्थाने आपले तन–मन–धन अर्पण करणाऱ्या काही विदेशी महिलाही होत्या. त्यामध्ये मादाम कामा, भगिनी निवेदिता, मिराबेन, व्हायलेट अल्वा, ऑलिस अल्वारीस, नीलसेना गुप्ता या सहभागी झाल्यात. त्यामध्येच एक नाव विशेषत्वाने घ्यावे लागेल ते म्हणजे ॲनी बेझंट या जन्माने आयरीश महिलेचे.

२० व्या शतकातील स्त्रियांचा राजकीय व सामाजिक जीवनातील सहभाग हा भारतीय स्त्रियांच्या इतिहासातील महत्वपूर्ण टप्पा मानला जातो. कारण या काळात स्त्रियांच्या सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, आर्थिक, सांस्कृतिक जाणीवा अधिक विस्तृत झाल्या. स्त्रियांमध्ये सामाजिक व राजकीय स्वत्वाची जाणीव निर्माण झाली. सावित्रीबाई फुले यांनी १९ व्या शतकात स्त्री शिक्षणाची जी मुहूर्तमेढ रोवली त्याला २० व्या शतकात सुंदर फळे आली. अनेक स्त्रियांनी चूल आणि मूल सांभाळतानाच अद्वितीय कार्य केले. २० व्या शतकाच्या पूर्वार्धामध्ये स्त्रियांमध्ये आत्मसन्मानाची ज्योत ज्वलंत करुन स्त्रिया कार्यतत्पर. त्यात ॲनी बेझंट यांचे कार्य अद्वितीय स्वरुपाचे आहे. जन्माने आयरीश असणाऱ्या ॲनी बेझंट यांनी भारताच्या स्वातंत्र्य आंदोलनात आणि सामाजिक क्षेत्रात केलेले कार्य सुवर्णाक्षरांनी लिहिल्या गेले आहे.

ॲनी बेझंट यांचे पूर्वचरित्र

१ ऑक्टोबर १८४७ रोजी ॲनी फ्रॅक बेझंट यांचा जन्म इंग्लंडमध्ये झाला. त्यांचे वडील विलीयम पेजवूड वैद्यकीय पेशात असून ते गणित, तत्त्वज्ञान, या विषयांचे गाढे अभ्यासक होते. त्यांच्या आईचे नांव एमिली असे होते. धार्मिक परंपरा मान्य करणाऱ्या एका आदर्शवादी कुटुंबात ॲनीचा जन्म झाल्यामुळे प्रारंभी त्यांच्यावर धार्मिक विचारांचा जबरदस्त पगडा होता. ॲनीचे वय पाच वर्षाचे असताना त्यांच्या वडिलांचा मृत्यू झाला अशा कठीण परिस्थितीत त्यांच्या पालनपोषणाची जबाबदारी त्यांच्या आईवर आली. तेव्हा आईची मैत्रिण मॅरिएट यांनी ॲनी व तिच्या आईला आपल्या घरी आश्रय दिला. तिथे ती लहानाची मोठी झाली. १८६७ मध्ये ख्रिस्ती धर्मोपदेशक रेव्ह फ्रॅक बेझंट यांचेशी त्यांचा विवाह झाला. फ्रॅक बेझंट यांचा ख्रिश्चन धर्मावर प्रगाढ विश्वास होता. ॲनी यांनाही धर्मावर विश्वास होता. पण धर्माचा मनुष्याच्या आचार विचारांवर कुठे कुठे असणारा अतिरेकी प्रभाव त्यांना मान्य नव्हता. कारण त्यांचे विचार अत्यंत स्पष्ट व निर्भीड होते. त्यामुळे त्यांचे व पतीचे वारंवार खटके उडू लागले. त्याचे पर्यावसान ते दोघे १८७७ मध्ये विभक्त झाले. यानंतर त्यांनी आपल्या जीवनाचे ध्येय ठरविले व त्यांनी राजकारण आणि समाजकारणावर आपली मजबूत पकड निर्माण केली. त्यांनी इंग्लंडमध्ये आपल्या कार्याला सुरुवात केली. १८७८ मध्ये त्या 'नॅशनल सेक्यूलर सोसायटी' मध्ये सामील झाल्या. ही सोसायटी चार्ल्स ब्रॅडनी यांची होती. सोसायटीचे मुख्यपत्र नॅशनल रिफॉर्मर च्या सहसंपादक झाल्या. या मुखपत्रातून त्यांनी स्त्रियांच्या अधिकाराकरिता आवाज उठविला. नॅशनल सेक्यूलर सोसायटी या संस्थेद्वारे त्यांनी नास्तिकता, संततीनियमन, स्त्रियसांचा मतदानाचा अधिकार या चळवळी चालविल्या. पुढे त्या ब्लाव्हाटस्की यांच्या संपर्कात आल्या व त्यांनी थिऑसॉफिकल सोसायटीचे सदस्यत्व स्वीकारले. थिऑसॉफिकल सोसायटीची स्थापना १८७५ मध्ये न्यूयॉर्क येथे झाली. या संस्थेचे संस्थापक ब्लॉव्हटस्की आणि हेन्री स्टील ऑलकट हे होते. या संस्थेच्या शाखा ५५ देशात स्थापन झाल्या. त्यावेळी त्यांनी स्त्रियांची थोरवी सांगून ती परत मिळविण्यासाठीं प्रयत्न करण्याचे आवाहन केले. त्यांनी आयुष्यभर स्त्रीस्वातंत्र्य आणि स्त्रिशिक्षणाचा प्रसार केला. 'इंडियन लेडीज मॅगझीन' मध्ये लेख लिहून आपले सडेतोड विचार व्यक्त केले. त्यामागील उद्देश अत्यंत सकारात्मक होते. ''जर स्त्रियांना शिकवले नाही तर भारतीयांची प्रगती थांबेल. पाश्चात्य शिक्षण स्त्रियांना देणे हा त्यावरील उपाय नाही तर भारतीय संस्कृतीतील स्त्रीवादाचा आदर्श असणाऱ्या दुर्गादेवीचा आदर्श ठेवणे हा उद्देश यामागे होता''.

ॲनी बेझंट यांचे भारतात आगमन

१८९३ मध्ये शिकागोच्या धर्मपरिषदेत त्या सहभागी झाल्या. या परिषदेत त्या स्वामी विवेकानंदांच्या वाणीने अत्यंत प्रभावित झाल्या. १८९३ मध्येच त्या भारतात आल्या व त्यांनी भारताला आपली कर्मभूमी मानले आणि येथून त्यांचा भारतातील जीवनप्रवास सुरु झाला.

भारतातील धर्म, संस्कृती अनेक इष्ट परंपरा, तत्वज्ञान या सर्वांबद्दल त्यांच्या मनात नितांत आदर होता. त्यांनी भारतातही थिऑसॉफिकल सोसायटीची शाखा स्थापन केली. सत्यशोधनाची इच्छा असणाऱ्या कुणाही व्यक्तीला थिऑसॉफिकल सोसायटीचे सभासदत्व मिळत असे. मानवजातीचे कल्याण, बंधुतव, सेवा, संहिष्णूता, आत्मविश्वास, समभाव या गुणांनी युक्त असा मानव समाज निर्माण करणे ही या सोसायटीचे प्रमुख उद्दिष्टे होती. या तत्वाचा ॲनी बेझंट यांनी आयुष्यभर प्रसार केला. त्यांच्या या कार्याचा उल्लेख डॉ. गाठाळ म्हणतात, ''थिऑसॉफीचा प्रचार हे डॉ. ॲनी बेझंट यांच्या जीवनाचे ध्येय होते. थिऑसॉफिच्या प्रचारासाठी त्यांनी सर्व भारतात व जगातील प्रमुख देशात दौरे काढले व जगात शांतता व बंधूभाव नांदावा म्हणून उपदेश केला. हिंदु धर्माची तत्त्वे विशद केलीत. श्रोत्यांच्या आध्यात्मिक भावना त्यांनी जागृत केल्यात. सर्व धर्मांच्या

Arts & Science Coll
160

पुनरुत्थानासाठी त्या प्रयत्नशील होत्या. कारण स्वधर्म, शिक्षण हे चारित्र्य व नीतीमत्ता यांचा पाया होय असे त्यांचे मत होते.''

भारतीय धर्माबद्दल त्यांच्या मनात प्रचंड आस्था होती. त्यांनी प्राचीन धर्मग्रंथांचाअभ्यास करण्यासाठी बनारस येथे 'सेंट्रल हिंदू कॉलेज' स्थान केले. हिंदू संस्कृतीच्या सखोल अध्ययनानंतर आपण 'जन्माने ख्रिश्चन आणि मनाने हिंदू' असे त्या म्हणत. त्यांनी रामायण, महाभारत, उपनिषदे यावर ठिकठिकाणी व्याख्याने देवून भारतीय संस्कृतीच्या प्राचीन श्रेष्ठत्वाचे चित्र लोकांसमोर उलगडून सांगित्‍ले त्यांनी विविध विषयांवर १००पुस्तके लिहीली आणि या पुस्तकांतून मानवी जीवनाला कवेत घणारे अनेक विषय हाताळलेत. त्यांनी १९१७ मध्ये मद्रास येथे Womens Indian Association ची स्थापना केली आणि या संघटनेद्वारे त्यांनी सर्व मुलामुलींना सक्तीचे प्राथमिक, धार्मिक शिक्षण दिले जावे. स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीचे सर्व हक्क मिळावे, स्त्रीयांना मतदानाचा अधिकार मिळावा याकरिता कसोशीने प्रयत्न केले. त्यांच्या कार्याचा प्रभावही लोकविलक्षण होता. त्यांच्या अथक व अविश्रांत परिश्रमामुळेच १९२६ पर्यंत भारतीय स्त्रियांना विविध मानाची व कर्तृत्व सिंध्द करणारी मानाची पदे मिळाली व त्या केंद्रीय व प्रांतीय मंत्रीमंडळात सहभागी झाल्यात. स्त्रियांच्या उत्कर्षाचा ध्यास नजरेसमोर ठेवून त्यांनी जे कार्य केले त्यांचाच आदर्श समोर ठेवून पुढे मागरिट कंजिस या आयरिश महिलेने आपले आपले जीवनपुष्प भारतीय स्त्रियांच्या उन्नयनाकरिता समर्पित केले. महर्षी कर्वे यांचे सहकार्य घेवून त्यांनी भारतात स्त्रीसुधारणा विषयक आंदोलनाची सुरुवात केली. भारतमंत्री मॉटेग्यूसमोर मागरिट कजिंस यांनी स्त्रियांचा राजकारणातील सहभाग, त्यांना मतदानाचे अधिकार मिळावे याकरिता गोलाचे कार्य केले. त्यांनी हे सर्व कार्य ॲनी बेझंट यांचा आदर्श समोर ठेवून केले. यासंदर्भात महाराष्ट्राचे राज्यपाल व पाकिस्तानातील भारताचे पहिले राजदूत श्री. प्रकाश यांनी आपल्या Mrs. Beasant as Women and a leader या ग्रंथात ॲनी बेझंट यांच्यातील उदारबुध्दी, बुध्दीमत्ता, लोकांबद्दल असणारी कणव, स्मरणक्षमता, अशा विविध गुणांचे विवेचन केले आहे. १९१० मध्ये ॲनी बेझंट यांनी The sons and Daughter of India या संस्थेच्या माध्यमातून केलेले कार्य वैशिष्टयपूर्ण आहे.

My Path to Atheisam, Hindu Idials या ग्रंथातून त्यांनी भारताविषयीचे विचार व्यक्त केले. भारतातील त्यांच्या शैक्षणिक कार्याचा आवाकाही विलक्षण होता. अलौकिक वक्तृत्व, पांडित्य, कार्यतत्परता, दीर्घोद्योगी, भारतीयांविषयींची आत्मीयता आणि समाजाच्या उत्थानाची तळमळ त्यांना होती.

भारतात येण्यापूर्वी इंग्लंडमध्ये त्यांनी आगपेट्यांच्या कारखान्यात काम करणाऱ्या स्त्रीयांच्या हक्कासाठी लढा दिला आणि आणि तशाच प्रकारचे कार्य त्यांनी भारतातही केले. त्यांनी स्त्रियांना संघटित करुन त्यांच्यात स्वभान जागृत केले व इतकेच नव्हे तर भारतीय महिलांना आंदोलनात सहभागी करुन घेण्याची प्रेरणा या विदेशी स्त्रिने देवून भारतीयांच्या हृदयात अभिमानाचे स्थान निर्माण केले.

ॲनी बेझंट यांचे राजकीय क्षेत्रातील कार्य

ॲनी बेझंट यांच्या भारतातील राजकीय कार्याचा प्रवास हा प्रामुख्याने त्यांनी भारतात चालविलेल्या होमरुल आंदोलनाने झाला. १९०७ च्या सुरत कॉंग्रेसपासून थंडावलेल्या राष्ट्रीय चळवळीत खऱ्या अर्थाने प्राण ओतण्याचे कार्य त्यांनी केले. मद्रासच्या थिऑसॉफिकल सोसायटीमार्फत धार्मिक, सामाजिक व शैक्षणिक क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या ॲनी बेझंट यांनी १९१५ च्या मुंबईच्या अधिवेशनात होमरुल चळवळीचा ठराव मांडला. परंतु कॉंग्रेस सदस्यांनी त्याकडे विशेष लक्ष दिले नाही. त्यावेळी २२ मे १९१६ मध्ये टिळकांच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या जाहीर सभेत ॲनी बेझंट म्हणाल्या, लोखंड तापलेले असतांनाच ते ठोकून घ्यावे. त्याचे स्पष्टीकरण करताना त्या म्हणाल्या, ''इंग्लंडची युध्दकालीन अडचण ही भारतासाठी सुवर्णसंधी आहे. ब्रिटीश सरकारच्या

Arts & Science College * KURHA * 100

युध्दकार्यास सहाय्य देत असतानाच त्याचा मोबदला मागण्याची संधी भारतीय जनतेने दवडू नये. स्वयंशासनाचे/स्वराज्याचे अधिकार मिळविण्याची हीच अनुकूल वेळ आहे.'' तर टिळकांनीही याचवेळी लहानसहान मागण्या करण्याचे दिवस गेले म्हणून आता होमरुल मागणीला सुरुवात केली पाहिजे असे वक्तव्य केले. तसेच राजकीय उन्नतीशिवाय भारताची प्रगती नाही हे ओळखून त्या राजकारणात आल्यात. १९१६ मध्ये त्यांनी होमरुल लीगची स्थापना केली. व भारतातील विभिन्न प्रदेशात जावून होमरुलच्या प्रचारार्थ दौरा काढला. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला महिलांना स्वातंत्र्य आंदोलनात सहभागी करून घेण्याची प्रेरणा ॲनी बेझंटया विदेशी स्त्रीने केले. त्या काळात भारतीय जीवनमानाशी एकरूप होऊन राष्ट्रींय कार्य करणे हे कार्य म्हणावे तितके सोपे नव्हते. होमरूल लीगच्या माध्यमातून त्या लोकमान्य टिळकांबरोबर कार्य केले. होमरूलच्या प्रचारार्थ त्यांनी देशभर झंझावाती दौरे काढले. मुंबई, मदुराई, कानपूर, कालिकत, मद्रास,अलाहाबाद, बनारस, अडयार, कुंभकोणम, मदुराई आदी शहरांमध्ये होमरूलच्या शाखा स्थापन करण्यात आल्यात. मुंबई, वऱ्हाड व मध्यप्रदेश हे टिळकांचे कार्यक्षेत्र होते तर उत्तर व दक्षिण भारतात ॲनी बेझंट यांनी होमरूलच्या कळकळीने प्रसार केला. होमरूल म्हणजे स्वराज्यप्राप्ती होय. आपल्या देशाचा राज्यकारभार करण्याचा अधिकार आपण प्राप्त करून घेणे होय. राजद्रोहाच्या आरोपाखाली तुरुंगात असणाऱ्या लोकमान्य टिळकांची १९१४ मध्ये मंडालेच्या तुरुंगातून मुक्तता झाली. त्यावेळी कॉंग्रेसचे कार्य कुर्मगतीने सुरू होते. अशावेळी राष्ट्र्य चळवळीला खऱ्या अर्थाने गतिमान करण्याचे कार्य होमरूल चळवळीच्या माध्यमातून त्यांनी भारतीय जनतेत स्वातंत्र्याची लालसा निर्माण केली. हिंदी स्वराजयाचा प्रश्न सतत धगधगत ठेवण्याचे कार्य त्यांनी केले. ब्रिटीश सरकारला तर त्यांचे कार्य इतके धोक्याचे वाटत होते की, मुंबई प्रांत व मध्यप्रदेशामध्ये त्यांच्या जाण्यावर बंदी घातल्या गेली. मद्रास सरकारने त्यांना त्यांच्याकडून २० हजारांचा जामीन मागितला. त्यावेळी त्यांना स्वत:चे मुद्रणालय विकावे लागले आणि रक्कमेचा भरणा करावा लागला. ॲनी बेझंट व त्योच दोन सहकारी अरूंडेल व वाडिया यांना मद्रास मध्ये जाण्यास बंदी घालण्यात आली व त्यांना स्थानबध्द करण्यात आले. त्यावेळी स्त्रियांनी रस्त्यावर येऊन त्यांच्या सुटकेसाठी निदर्शने केलीत. होमरूल चळवळीत सहभागी नेत्यांना 'तुकडे मागू नका संपूर्ण भाकरी मागा' हा संदेश लोकांपर्यंत पोहचविला. ही चळवळ दडपून टाकण्यासाठी सरकारने शर्थीने प्रयत्न करीत होती तर दुसरीकडे होमरूल चळवळीचे लोण पसरले. जोसेफ बॅप्टीस्टा, न. चि. केळकर, दादासाहेब खापर्डे, डॉ. मुंजे, शि.ल. करंदीकर ही उच्चशिक्षित मंडळी संघटनेच्या प्रमुख कार्यकर्त्यांपैकी होते. परंतु होमरूल चळवळीचा भारतामध्ये खरा महामेरू ॲनी बेझंट यांनी उभारला. भारतीय स्वातंत्र्याच्या जागृतीसाठी त्यांनी 'कॉमनवील' 'न्यू इंडिया' ही दैनिके सुरू केली. भारतीय स्वातंत्र्याच्या यज्ञकुंडात स्वत:ला झोकून देणाऱ्या या विदेशी विदुषीला प्रसंगी कारावासही भोगावा लागला. त्यांच्यात असाधारण राजकीय नेतृत्वक्षमता होती आणि म्हणूनच त्यांना १९१७ साली कॉंग्रेसच्या कलकत्ता येथे भरलेल्या अधिवेशनाचे अध्यक्षपद आले. त्यावेळी त्यांनी ३ हजार लोकांपुढे भाषण करताना ''तुमची आई मरण पावलेली नाही, ती झोपलेली आहे तिंला जागवा'' हा अर्थपूर्ण संदेश दिला. तो अत्यंत मौल्यवान होता.

भारतीय स्वातंत्र्याच्या प्रयत्नात कार्य करीत असणाऱ्या कॉंग्रेसची जहाल व मवाळ अशी दोन गटात विभागणी त्यांना मान्य नव्हती. आणि म्हणूनच जहाल व मवाळ यांच्या एकत्र आणण्याचे कार्यही त्यांनी केले. कुठेच वैयक्तिक स्वार्थ न ठेवता त्यांनी सामाजिक व राजकीय क्षेत्रात भरीव योगदान दिले.

होमरूल चळवळीची मुस्कटदाबी करण्यासाठी ब्रिटीशांनी दडपशाहीचे धोरण स्वीकारले. पण या दडपशाहीला टिळक, ॲनी बेझंट या प्रभूतांनी जुमानले नाही. ही चळवळ सुरूच राहिली. इतकेच नव्हे तर परदेशातही या चळवळीला वेग आला पण कालांतराने होमरूल चळवळ बाजूला राहिली कारण राष्ट्रीय सभेचा या चळवळीलां विरोध होता. तसेच १९२० मध्ये टिळकांचे निधन झाले त्यामुळे महात्मा गांधी यांचेकडे कॉंग्रेसचे नेतृत्व आले. म. गांधींचे सत्याग्रहाचे तंत्र होमरूलला मान्य

Arts & Science Co
160

व्हते. त्यामुळे म. गांधी प्रणित सत्याग्रहाचे तत्व आणि होमरुल तत्वप्रणाली सारखी नसल्याने ही चळवळ समाप्त झाली.

अत्यंत प्रतिकूल काळात लोकमान्य टिळक व ॲनी बेझंट यांनी होमरूलचे ध्येय निश्चित करून कार्य केले. एका विदेशी महिलेने भारताच्या विविध राजकीय, सामाजिक, आर्थिक प्रश्नांचे चिंतन करून, भारतीय धर्माबद्दल आस्था देवून केलेले कार्य अत्यंत आत्मीयतेने व तळमळीने भारताच्या कल्याणासाठी झटण्याचा अनुभव अभूतपूर्व होता.

संदर्भ सूची

१. पाठक डॉ. दमयंती, भारताच्या स्वातंत्र्य लढयात वैदर्भिय महिलांचे योगदान, मंगेश प्रकाशन नागपूर.

२. पाटील पद्मजा, जाधव डॉ. शोभना, भारतीय इतिहासातील स्त्रिया, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर. पृ. ११६

३. गाढाळ डॉ. एस.एस., भारतीय इतिहासातील स्त्रिया व स्त्रीजीवन कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद. पृ. २८५

४. आचार्य डॉ. धनंजय, भारताचा इतिहास १५२६–१९४७, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर पृ. ३३६

५. व्ही.एन. स्वामी, महाराष्ट्रातील समाज सुधारक संत साहित्यीक आणि थोर भारतीय विचारवंत, विद्याभारतीय प्रकाशन, लातूर.

Arts & Science College 160 KURHA

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

Indian Council of Historical Research Sponsored One Day National Seminar on

Contribution of Women in Indian Independence Movement

Tuesday, 26th July 2022

Organized by

Department of History

Late Dattatraya Pusadkar Arts College, Nandgaon Peth, Tq. Dist. Amravati

NAAC Accredited 'B' Grade

CERTIFICATE

This is to certify that डॉ. स्मिता म. जाधव, कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुऱ्हा, जि. अमरावती has actively participated and presented a paper on "ॲनी बेझंट यांचे राजकीय कार्य" in the National Seminar on "Contribution of Women in Indian Independence Movement" organized by the Department of History, Late Dattatraya Pusadkar Arts College, Nandgaon Peth, Tq. Dist. Amravati on 26th July, 2022.

Azadi Ka Amrit Mahotsav

Dr. Govind Tirmanwar
Organizing Secretary & Convener

Dr. Vijay Darne
Principal

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

Arts & Science College 160 Kurha, A.

डॉ. प्रतिभा टावरी
सहयोगी प्राध्यापक व प्रमुख
राज्यशास्त्र विभाग
गो. से. विज्ञान, कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
खामगांव, जि. बुलडाणा

- एम. ए. चतुर्थ मेरिट संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ
- पीएच. डी. संशोधनाचा विषय : माहितीचा अधिकार
- पदवी वर्ग ३१ वर्षे अध्यापन कार्याचा अनुभव
- संयोजक : महिला सक्षमीकरण कक्ष, गो.से. महाविद्यालय, खामगाव
- सदस्य : महाविद्यालय विकास समिती, गो.से. महाविद्यालय, खामगाव
- अध्यक्ष : तुषार महिला नागरी सहकारी पतसंस्था, खामगाव
- उपाध्यक्ष : नेचर संस्था खामगाव
- एक राष्ट्रीय व एक राज्य स्तरिय परिषदेचे यशस्वी आयोजन
- चार संदर्भ ग्रंथ प्रकाशित
- ३० पेक्षा जास्त शोधनिबंध शोधपत्रिका व पुस्तकांमध्ये प्रकाशित
- आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय, राज्यस्तरिय परिषदांमध्ये ५० पेक्षा जास्त शोधनिबंधांचे सादरीकरण
- महिला सक्षमीकरण व उद्योजकता विकास संदर्भातील कार्यासाठी व्हीएसपी मंडळ व लॉयन्स क्लब खामगाव आणि संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठाद्वारे सन्मानित.
- ८ मार्च २०२० (जागतिक महिला दिन) रोजी कॅबीनेट मंत्री डॉ. राजेंद्र शिंगणे यांच्या हस्ते सन्मानित.
- पुरस्कार : आदर्श शिक्षक पुरस्कार (२०१८) द्वारा : व्हीएसपी मंडळ, खामगाव, रिअल इंडो ग्लोबल व्हिजन सोशल डेव्हलपमेंट गुरुकूल फाऊंडेशन, धुळे द्वारा राज्यस्तरीय गुरु गौरव पुरस्कार २०२२ प्राप्त.

डॉ. संदीप बी. काळे
एम. ए., सेट, पीएच.डी. (राज्यशास्त्र)
सहाय्यक प्राध्यापक व राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
यशवंत महाविद्यालय, सेलू, जि. वर्धा

- डिप्लोमा इन कॉम्प्युटर सायन्स अॅन्ड इन्फोर्मेशन टेक्नॉलॉजी
- मानवी हक्क प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम, यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ, नाशिक
- पदवी वर्ग १२ व पदव्युत्तर ३ वर्षे अध्यापन कार्याचा अनुभव
- राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय जर्नलमध्ये एकुण ४० पेक्षा जास्त शोधनिबंध प्रकाशित
- राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय : चर्चासत्रे, परिषदा व कार्यशाळेमध्ये १०० पेक्षा जास्त शोधनिबंधाचे सादरीकरण
- ५० पेक्षा जास्त ऑनलाईन अभ्यासक्रम व कार्यशाळामध्ये सहभाग
- ७० पेक्षा जास्त ऑनलाईन परिषदा व चर्चासत्रांमध्ये सहभाग
- देशोन्नती, मातृभूमी, हिंदुस्थान, प्रतापगडचे वारे इत्यादी वर्तमानपत्रांमध्ये १०० पेक्षा जास्त लेख प्रकाशित

Aadhar Publications
(National Publishers)
New Hanuman Nagar, Infront of Pathyapustak Mandal, VMV Road, Amravati - 444604.
Email - aadharpublication@gmail.com. M.: 9595560278

ISBN : 978-93-91305-84-0

समकालीन मानवी हक्क डॉ. प्रतिभा टावरी

समकालीन मानवी हक्क

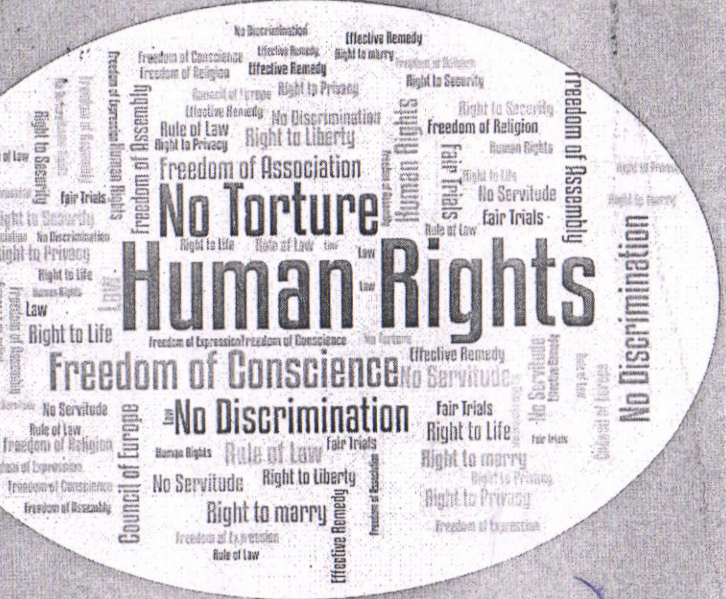

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

संपादक
डॉ. प्रतिभा टावरी
डॉ. संदिप काळे

2022-2023
Book Chatter

Book chapter

समकालीन मानवी हक्क

संपादक
डॉ. प्रतिभा अशोक टावरी
डॉ. संदीप बी. काळे

आधार पब्लिकेशन्स, अमरावती

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

Arts & Science College
160
* KURHA *

समकालीन मानवी हक्क

■ डॉ. प्रतिभा अशोक टावरी
डॉ. संदीप बी. काळे

■ प्रथम आवृत्ती – १० डिसेंबर २०२२

© प्रकाशक व संपादक

■ प्रकाशक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती.
हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,
वि.म.वि.कॉलेज मागे, अमरावती
मो. ९५९५५६०२७८
email- aadharpublication@gmail.com

■ मुखपृष्ठ संकल्पना
विलास पवार

सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

■ अक्षरजुळवणी
सरिता ग्राफिक्स,
कठोरा रोड, अमरावती

■ Price : 200/-

ISBN-978-93-91305-84-0

सुचना:- सदर अंकामध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखास, संपादक, प्रकाशक, मालक, मुद्रक जबाबदार राहणार नाही. या अंकामध्ये प्रकाशित झालेले लेख लेखकाचे त्यांचे वैयक्तिक मत आहे.

Arts & Science College 160 ★KURHA★

मानव के अभ्युदय में मानव अधिकार का योगदान

डॉ. विभा देशपांडे (चौबे)
कला व विज्ञान महाविद्यालय कु-हा

मानव अधिकार का जन्म हमारे कल्याण और विकास के लिए हुआ है यदि करते हुए पालन ईमानदारी से करे तो दूसरे व्यक्ति को अधिकार अपने आप प्राप्त हो जाते है ऐसा विविध मार्ग दर्शकों का मानना है कई चर्चा सत्र में यह बात कही गई है मानव अधिकार पाने की सभी मनुष्य हकदार है चाहे भी किसी भी देश धर्म या जाति के हो परंतु इसके बावजूद भी आज हम पूरे विश्व में कहीं ना कहीं किसी न किसी रूप में मानव अधिकारों का हनन होते हुए देखते हैं अधिकारों के रूप में प्राप्त यह मूल्य अनमोल हे सवैधानिक अधिकारों के अलावा अनेक अधिकार मानव द्वारा मानव के विरुद्ध प्रवृत्ति किए जाते हैं इनके पालन में राज्य की सहायता राज्य केबल का ही प्रयोग होता है। सर्वप्रथम हम मानव माने क्या इस पर प्रकाश डालेंगे|

मानव माने क्या? शास्त्रीय रूप से देखा जाए तो मानव याने जो किसी राष्ट्र का स्थाई घटक हो साथ ही मानव शब्द से उस समूह का बोध होता है जिसमें राष्ट्र की संप्रभुता निवास करती है इसका अर्थ यह कि मानव गरिमा का मूल स्त्रोत है इस अर्थ में भी मानव यह शब्द का अर्थ लिया जाता है। पृथक इकाई जो किसी राज्य के नियमित नागरिकों और उन्हें अपने ही राज्य के विरुद्ध कुछ विशेष अधिकार प्राप्त हुए हो उसे संवैधानिक अधिकार भी प्राप्त है साथ ही अनेक व्यक्तिगत अधिकार भी प्राप्त यह अधिकार मानव द्वारा मानव के विरुद्ध ही प्रदान किए जाते है और उनका पालन ना होने पर राज्य को बत का प्रयोग करना पड़ता है

अधिकार माने क्या ? प्राकृतिक रूप से मनुष्य को विभिन्न प्रकार की शक्तियाँ प्रदान की गई है इन शक्तियों का स्वयं अपने और समाज के हित में उचित रूप से प्रयोग करने के लिए कुछ बाहरी सुविधाओं की आवश्यकता होती है क्योंकि राज्य का सर्वोच्य लक्षण मानव का कल्याण करना है इस हेतु राज्य के द्वारा व्यक्ति को प्रदान की जाने वाली यह बाहरी सुविधाओं का नाम ही अधिकार है। मानव अधिकार वह अधिकार है जो हमारी प्रकृति या स्वभाव में निहित है. इनके अभाव में हम मानव के रूप में अपना जीवन व्यतीत नहीं कर सकते मानवाधिकार और मौलिक स्वतंत्रता हमको पूर्ण रूप से विकसित होने के लिए

Arts & Science College 160 KURHA

अवसर प्रदान करती है साथ ही इसके द्वारा मानवीय गुणों प्रतिभाओं इत्यादि का सदुपयोग किया जाता है। अधिकार हमारे सामाजिक जीवन में अत्यंत आवश्यक है जिनके बिना व्यक्ति अपने व्यक्तित्व का विकास नहीं कर सकता और समाज के लिए उपयोगी कार्य भी नहीं कर सकता। इसलिए अधिकार के बिना मानवीय जीवन के अस्तित्व की कल्पना भी नहीं कर सकते इस हेतु वर्तमान में प्रत्येक राज्य द्वारा मानव को विस्तृत रूप में अधिकार प्रदान किए गए हैं जो अधिकार मानव की गरिमा को बनाए रखते हैं उन्हें ही मानव अधिकार कहा जाता है।

कल्याण का अर्थ - देखे तो कल्याण का अर्थ है भलाई, इष्ट. क्षेम, कुशलता, अभ्युदय, मंगल लाभ इत्यादि होता है अर्थात मानव अधिकार हम सभी के कल्याण और विकास के लिए बनाए गए हैं और इसी कल्याण शब्द से कल्याणकारी राज्य की संकल्पना का उदय हुआ तोक कल्याणकारी राज्य वह राज्य जो अपनें नागरिकों के लिए व्यापक रूप में सामाजिक राज्य की आर्थिक इत्यादि सेवाओं की व्यवस्था करता है। इनका मुख्य उद्देश्य नागरिकों को सभी प्रकार की सुरक्षा प्रदान करना होता है। कल्याणकारी राज्य सरकार का एक रूप है जिसमें राज्य का कार्य संपत्ति का सामान वितरण और नागरिकों का संपूर्ण कल्याण करना है। अर्थात इसमें किसी विशेष वर्ग का कल्याण नही संपूर्ण जनता का कल्याण होता है। इसमें व्यक्ति को महत्व न देकर संपूर्ण जनता को केंद्र मानकर राज्य कार्य करता है, वही लोक कल्याणकारी राज्य है। मानव को केंद्र बिंदु मानकर ही सब कार्य किए जाते है चिंतन के प्रत्येक क्षेत्र में प्रत्येक विषय और प्रत्येक पक्ष में व्यक्ति की गरिमा केंद्र बिंदु रही है। दार्शनिक आध्यात्मिक, धार्मिक, नैतिक और राजनीतिक चिंतन में चिंतन का विषय वस्तु मानव ही है। कहने का तात्पर्य यह है कि प्राचीन काल से वर्तमान तक व्यक्ति के कल्याण और गरिमा पर ही चिंतन किया गया है। राजनीतिक सत्ता पर चिंतन सुकरात के काल से शुरू हुआ। प्लेटो और अरस्तू ने अपने तात्विक चिंतन को राजनीतिक दिशा प्रदान की और दोनों ने ही एक ऐसे आदर्श राज्य की कल्पना की जहाँ व्यक्ति की गरिमा को सुरक्षित रखा जा सके, कल्याण हो सके भारत के स्वाधीनता आंदोलन को दो विश्वयुद्ध को देखने का अवसर प्राप्त हुआ था इन दो विश्वयुद्ध ने सोचने को मजबूर कर दिया और व्यक्ति की गरिमा, कल्याण को विश्व राजनीति के रंगमंच पर ला दिया। तत्पश्चात जो देश स्वतंत्र हुए इन सभी देशों के संविधान में मानव के अधिकार, मौलिक संवैधानिक मूल्यों के रूप में उभर कर सामने आए तथा

Arts & Science College

मानव अधिकार अंतर्राष्ट्रीय विषय बन गए। राज्य की उत्पत्ति के संबंध में विचार करें तो राज्य को देवी स्वरूप प्रदान किया गया। परंतु विश्व क्रांतियों ने राजा की देवी छवि को समूल नष्ट कर दिया) कारियों के पश्चात राजनीतिक चिंतन में कांट हीगल टी. एच. ग्रीन, बोसांके इत्यादि विचारको ने राज्य के आदर्शवादी सिद्धांत को जन्म दिया और देवीय राज्य उत्पत्ति का सिद्धांत राज्य पर लागू हो गया। आदर्शवादी विचारोको ने राज्य को ही एक देवी सत्ता के रूप में लागू किया। इस अवधारणा में राज्य को साधन नहीं साध्य माना जाता है और व्यक्ति को राज्य के लिए साधन माना जाता है। अतः राज्य रूपी विशाल मशीन का मानव एक छोटा सा पूजा मात्र दिखाई देता है। लेकिन आगे समाजवादी विचारधारा के कारण आदर्शवादी सिद्धांत अधिक फलित नहीं हो पाया, समाजवादी विचारकों के अनुसार राज्य को साधन और व्यक्ति को माना जाने लगा इस विचारधारा के फलस्वरूप राज्य मानव कल्याण के लिए गठित की गई संघटना है, और इसमें व्यक्ति की गरिमा को बढ़ाया गया। व्यक्ति की सुरक्षा क्ल्याण के लिए राज्य को कार्य करना चाहिए ऐसा माना जाता है राज्य के उपरोक्त कर्तव्य के कारण ही व्यक्ति के नैसर्गिक मौलिक अधिकार महत्वपूर्ण बताए गए और लिखित संविधान के आधार पर इन मौलिक अधिकार को सुरक्षित किया गया। समानता का अधिकार, बंधुता का अधिकार इत्यादि यह अधिकार का मूल्य अंतरराष्ट्रीय स्तर पर है। यह मौलिक अधिकार यह किसी एक देश सीमा या वर्ग तक सीमित नहीं है, तो इनका मूल्य अंतरराष्ट्रीय स्तर पर है उदाहरण बंधुता रहित समानता का कोई मोल नहीं सभी व्यक्तियों, वर्ग, समाज रास्तों में जब तक बंधुता की भावना निर्माण मन हो तब तक व्यापारिक आचरण में समानता निर्माण होना कठिन है। परिणामस्वरूप कहाँ व्यक्तिवाद से बात प्रारंभ हुई थी जो कि समाजवाद और समाजवाद, अंतरराष्ट्रीयतावाद की ओर अग्रसर हुआ है मानव की गरिमा को अंतर्राष्ट्रीय प्रतिष्ठा प्रदान हो इस हेतु रोज नई-नई संगोरठी विचार विमर्श चर्चा सत्र और अभी समय पर हस्ताक्षर किए जा रहे हैं राज्य का नागरिक अर्थ अंतरराष्ट्रीय समाज का सदस्य बन गया है और प्रत्येक मानव राज्यरूपी शरीर का अवयव हो गया है। संयुक्त राष्ट्र संघ का मानवअधिकार आयोग उपरोक्त कार्य के लिए प्रयत्नशील है।

प्राचीन काल से ही देखा जाए तो व्यक्ति और व्यक्ति के मध्य विवाद हमेशा ही चलते आ रहे हैं परिणाम स्वरूप राज्यों के मध्य भी युद्ध हुए

Arts & Science College 160 KURHA

राजनीतिक स्तर का प्रथम और विशालकाय विश्वयुद्ध महाभारत के रूप में हुआ रामायण काल का युद्ध सांस्कृतिक और जातीय स्वरूप का युद्ध था यह युद्ध, सत्ता सिहासन के लिए नहीं हुआ था, बल्कि महाभारत का युद्ध सत्ता और सिहासन का युद्ध था, तथा भारत सहित सभी विश्व की प्रत्येक सभ्यता शांति की स्थापना में ही व्यस्त थी और आज भी शांति की आकांक्षा लगाए बैठे हैं और युद्ध से भयभीत होते हैं। परंतु शांति का यह विश्वव्यापी आंदोलन एक आदर्श मात्र है। संयुक्त राष्ट्र संघ में शामिल प्रत्येक सदस्य एक संप्रभु राष्ट्र है और सामूहिक हितों के क्षेत्र से परे प्रत्येक राष्ट्र के व्यक्तिगत हीत भी होते हैं। अर्थ प्रधान इसे आधुनिक युग में प्रत्येक राष्ट्र अपनी विदेश नीति के प्रति सतर्क और जागरूक रहता है, इस हेतु वह सदैव सजग रहता है। सभी राष्ट्र अनेक शस्त्रों से सुसज्जित है और साथ सभी राष्ट्रों को युद्ध का भय भी है। परंतु फिर भी आज व्यक्ति को साध्य माना जाता है। व्यक्ति का विकास ही व्यक्ति का अंतिम कल्याण माना जाता है व्यक्ति की आत्मउन्नति से ही विश्व का कल्याण संभव है। स्वामी विवेकानंद, रविंद्र नाथ टैगोर इन्होंने स्वदेश प्रेम को विश्व प्रेम का आधार माना था। आज भी यहां यह स्वीकार्य है कि, व्यक्ति एक विशाल सत्ता का आधार है और वह सत्ता परिवार, समाज, नगर प्रांत राज्य नहीं वरन संपूर्ण विश्व है। व्यक्ति को विश्व बंधुत्व की भावना से कभी प्रथक नहीं माना जा सकता व्यक्ति का व्यक्ति के प्रति आदर सौहार्द, सहानुभूति कर्तव्य आज भी दिखाई देता है। तभी तो शत्रु देश में भी अभी यदि कोई महामारी भूकंप बाढ़ इत्यादि कोई नैसर्गिक आपसी आई तो अपने सामर्थ्य के अनुसार सभी स्वेच्छा से सहायता करते हैं, इसका अनुभव हमें वर्तमान में ही आया कोविड-19 के प्रभाव के कारण जहां संपूर्ण विश्व इसके प्रकोप में आया, वही राज्यों ने दूसरे राज्यों को सहायता का हाथ भी दिया। अतः यहां भी व्यक्ति कल्याण की पूरे विश्व के सहकार की भावना दिखाई दी। अभी भी मानव कल्याण की भावना जागृत है, और जागृत रहेगी लेकिन राज्य का संचालन व्यक्ति हो करते हैं, परिणाम स्वरूप जिन दोस्तों से व्यक्ति ग्रस्त रहता है वे दोष और अयोग्यता राज्य की हो जाती है।

संविधान द्वारा जो मानव अधिकार प्रदान किए हैं, उसके कारण राज्य ने मानव की महिमा को सिद्ध किया है, तभी तो संविधान में बंदियों के प्रति भी जेल के अधिकारियों ने मानवोचित व्यवहार करना चाहिए ऐसी अपेक्षा की जाती है।

Arts & Science College
160
KURHA

उसमें सुधार किए जाए ऐसी मांग की जाती है। अनुच्छेद 40 के अंतर्गत सामाजिक व्यवस्था का अर्थ लोक कल्याण है अतः सामाजिक आर्थिक राजनीतिक न्याय प्रतिष्ठा समता एकजुटता यहीं तो वह मूल्य है जिनके प्रति सविधान समर्पित है जिन्हें संविधान ने मानव के लिए सुनिश्चित किया है। सभी मानव का कल्याण हो उनका अभ्युदय उत्थान हो इसलिए विविध अधिकार प्रदान किए गए है। सभी अधिकारों का अंतरराष्ट्रीय स्तर से पालन हो इस हेतु प्रयत्न भी किए जा रहे हैं, कानून भी बनाए जा रहे हैं, काफी हद तक सफलता भी मिली है। लेकिन अभी भी जिस कल्याणकारी राज्य की स्थापना होना चाहिए वैसे दृश्य दिखाई नहीं देता आए दिन मानव अधिकारों का उल्लंघन होने के समाचार हमें पढ़ने, सुनने, देखने को मिलते हैं, इस हेतु हमें अधिकारों को दोष न देकर मानवीय प्रवृत्ति को दोष देना होगा। मानव ने यदि अपने अभिमान का थोड़ा त्याग कर कल्याण की भावना का विचार करना यदि शुरू किया तो, इन अधिकारों का उपयोग काफी अच्छी तरह से होगा और वर्तमान में इन्हीं सभी बातों की आवश्यकता है कि मानव का शत्रु न होकर मित्र बनकर व्यवहार करें।

संदर्भ ग्रंथ

१-महिलाएं एवं घरेलू हिंसा- राजेंद्र प्रसाद सुंदरिया सागर पब्लिशर्स जयपुर।

२. मीडिया और मानवाधिकार डॉ कृष्ण कुमार शर्मा अर्जुन पब्लिशिंग हाउस अंसारी रोड दरियागंज नई दिल्ली।

३- व्यक्ति और मानवाधिकार डॉ कृष्ण कुमार शर्मा अर्जुन पब्लिशिंग हाउस अंसारी रोड दरियागंज नई दिल्ली।

४- तरुण भारत वर्धापन दिन विशेष पत्रिका 2021 कोरोनासह जीवन|

Arts & Science College 160 ★ KURHA ★

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

मराठी रंगभूमी आणि आजचे वर्तमान

डॉ. सतीश पावडे
मुख्य संपादक

डॉ. भूमिका वानखडे
कार्यकारी संपादक

डॉ. पी. जी. रोहणकर
प्राचार्य तथा प्रबंध संपादक

चर्चासत्र : संयोजक
जगदंब महाविद्यालय
अचलपूर शहर

अतिशय तळमळीने आणि मनोभावे ते पार पाडत असल्याचे त्यांच्या त्यांनी याकाळात लिहिलेल्या तीन दर्शित केलेल्या विविध नाटकांच्या नाही. आपल्या परीने अचलपूरची कलावंत व नाटककार प्रा. चंद्रकांत परंपरेला अचलपूर-परतवाडा या कलावंत व नाटककारांनी समृद्ध केले चंद्रकांत बहुरूपी यांचे नाव आदराने अचलपूरच्या नाट्यपरंपरेचा इतिहास व नाटककाराच्या नामोल्लेखाशिवाय के सत्य आहे.

क बोंडे, क्षमा प्रकाशन, परतवाडा,

सौ. वृंदा बहुरूपी, परतवाडा,पहिली

तावना.

आदित्य प्रकाशन, परतवाडा,पहिली

प्रस्तावना.

***

Arts & Science College 160 KURHA

conference

मराठी नाटकातील संवादाचे स्वरूप

– डॉ. निशा सु. जोशी

मराठी विभाग प्रमुख

कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुऱ्हा

प्रस्तावना–

एखाद्या बिजात दडलेले सौंदर्य त्या बिजातून अंकुरित झालेल्या झाडाच्या फुलातून तर त्याचे माधुर्य फळातून प्रकट होत असते. त्याप्रमाणे समाजाच्या संस्कृतीतील आंतरिक सौंदर्य, भाव सौंदर्य निरनिराळ्या कलातून प्रकट होत असते. 'नाटक' ही त्यापैकी एक अभिजात कला आहे.

नाटक या वाङ्मय प्रकाराकडे पाहिले असता 'सामुदायिक भांडवलावर चालणारा धंदा' अशी एक व्याख्या केली जाते. संवादाच्या माध्यमातूनच नाटकातील कथा पुढे जाते. म्हणूनच संवादातून सांगितली जाणारी कथा अशी सुद्धा व्याख्या केली जाते. संवादाशिवाय नाटकाची कल्पनाच करता येणार नाही. नाटकाची कथा ज्या परीघाभोवती फिरते त्या सर्व प्रकारच्या संघर्षाची अभिव्यक्ती ही परस्परांशी बोलण्यातून संभाषणातून होत असते. संवादाला नाटकाचा आत्माच म्हटले पाहिजे, कारण आत्म्याप्रमाणे तो सर्वव्यापी आहे. कथानक विकास, स्वभाव परिपोष, नाटकातील काव्य किंवा तत्त्वज्ञान संवादातूनच व्यक्त होते. नाटकात संवाद कथानकाला गती देण्याचे, स्वभावचित्रणाची उकल करण्याचे, पात्रांच्या मनोविकारांचे व भावनांचे दर्शन घडविण्याचे आणि एकूण वातावरण व परिस्थितीचे वर्णन करण्याचे उपयुक्ततेचे कार्य साधावयाचे असते. संवाद स्वाभाविक व आवश्यक हवा. तो गाळल्यास कोणतीही हानी होता कामा नये उत्तम संवाद तोच की जो आटोपशीर, साधा, सर्वांना बोलण्यास वाव देणारा, सूचक व प्रेक्षकांचे औत्सुक्य टिकवणारा. संवाद हा घटकच मुळात असा आहे की जो अभिव्यक्ती बाबत अनेक समस्या निर्माण करतो. नाटकाचे संविधानक ज्या पार्श्वभूमीवर घडते ती पार्श्वभूमी नागर किंवा प्रादेशिक कशी

आहे? किंवा एखादे पात्र कोणत्या वातावरणातून आले आहे? यावरही त्याची भाषा अवलंबून असते. उदा. एखादा उत्तर भारतीय माणूस मुंबईत अशुद्ध मराठीही बोलणार नाही. अशावेळी कथानकाला अनुकूल अशी भाषा वापरताना त्यातील दाखविलेल्या पार्श्वभूमीनुसार चालीरीती, लकबी, म्हणी, वाक्प्रचार योजावे लागतात. महेश एलकुंचवार यांच्या 'वाडा चिरेबंदी' या नाटकात खास नागपुरी थाटाची मराठी भाषा वापरली आहे ती आपण पुढे पाहणारच आहोत. व्यक्तिगत लकबीखेरीज समूहातील सांस्कृतिक, भौगोलिक, वांशिक पार्श्वभूमीच्या काही वैशिष्ट्यांचाही व्यक्ती जीवनात आढळ होतो.

बीजशब्द –

नाटक, संवाद

नाटकातील संवादाच्या स्वरूपाचा विचार महेश एलकुंचवार यांच्या 'वाडा चिरेबंदी' व 'आत्मकथा' प्रातिनिधिक स्वरूपात या दोन नाटकांच्या आधारे करणार आहोत.

वाडा चिरेबंदी

महेश एलकुंचवारांनी हे नाटक १९८७ वर्षी लिहिले. या नाटकामध्ये काळ बदलल्यावर व वैभव नष्ट झाल्यावरही केवळ नावलौकिक टिकविण्यासाठी, ऋण काढून सण साजरा करण्यासाठी धडपडणाऱ्या कुटुंबाचे प्रतिनिधित्व करणारे हे नाटक आहे. धरणगावकर देशपांडयांच्या मुळात चिरेबंदी असलेल्या पण सध्या विपन्नावस्थेतील वाड्यात ही धडपड चालू आहे. तात्याजी देशपांडे यांच्या मृत्यूने त्यावर आणखी अवकळा पसरली आहे. सर्व मुलांना एका मायेच्या छत्राखाली आणणारा दुवा नाहीसा झाल्याने सर्वांच्या मनात एक प्रकारचा स्वार्थ व दुराव्याची भावना बळावली आहे. परंतु आतापर्यंतच्या सहवासातून निर्माण झालेल्या प्रेमामुळे त्यांना हे पाश एकदम तोडून टाकणे जमत नाही. वाड्यातील माणसांचे हे भावविश्व नाटकातील पात्रांच्या परस्पर संबंधातून उलगडत जाते.

कुटुंबप्रमुख तात्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या श्राद्धाला गाव जेवण घातले पाहिजे, ही जुनी प्रथा चालू ठेवण्याचा आईचा आग्रह, परंतु हा खर्च कुणी

करायचा याविषयी भावंडांनी आपसात केलेली चालढकल, एकत्र कुटुंब पद्धतीत होत चाललेल्या बदलाचे चित्र व त्यातून माणसाचा स्वार्थीपणा, हिशोबीपणा, अंग काढून घेण्याची वृत्ती, मनाच्या तळाशी लपून बसलेली माया या सर्वांचे दर्शन नव्हे एकूण पडझडीचे चित्र एलकुंचवारांनी सूक्ष्मपणे केले आहे. नाटकाच्या प्रारंभीच पूर्वीच्या वैभवाची साक्ष देणारे 'बुलडोझर' व 'मेणा' आणि सध्याची ढासळलेली आर्थिक परिस्थिती दर्शविणारे वाडा पोखरणारे उंदीर, मृत झालेल्या मुलाच्या नावाने हाक मारणारी व जणूकाही काळाची जाणीव करून देणारी दादी, बदलती परिस्थिती व आलेल्या संकटांचा शांतपणे विचार करून ढासळणारे घर टिकवू पाहणारी आई, या आधारावर नाटकामध्ये नाटककार उत्कृष्ट अशी वातावरण निर्मिती केली आहे.

मृत्यूनंतरचा सुतकातील काळ, वाड्याची दशा यामुळे वातावरणावर काळी छाया पसरलेली आहे. त्याचबरोबर कुटुंबियांच्या संवादातून भावनेचा ओलावाही जाणवतो.

संवादाचे स्वरूप–

तात्याजींच्या मृत्यूपासून तो त्यांच्या श्राद्धापर्यंतचा काळ या नाटकामध्ये एलकुंचवारांना चित्रित करावयाचा असल्याने कथानक सांगण्याचे काम मुख्यत्वे संवादाद्वारे साधावयाचे व त्याबरोबरच देशपांडयांचा नावलौकिक जपतांना त्या वाड्यात गुदमरणाऱ्या व्यक्तींचे दर्शन घडवावयाचे आहे. आई आर्थिक दृष्ट्या स्वतंत्र नसूनही, नावलौकिक टिकावा, सर्व मुलांनी मनाने जवळ असावे यासाठी धडपडते. तिच्यामध्ये मी व माझे ही भावना नाही. आई व प्रभा यांच्यातील खालील संवाद प्रभावी आहे. त्यातून तात्याजींच्या हयातीतील परिस्थिती व आईने जमीन विकल्यावर, ती–प्रभा–चंदू यांना जगावे लागणारे भविष्यकालीन परावलंबी जीवन यांचं स्पष्ट चित्र या संवादातून शब्दचित्रीत केलं आहे. आई– तसं म्हण माय. पण मज एक सांग. पोरांना दुखवून मी कुठे जाणार होती? काय चाललं आहे, काय नाही मज कळत नाही असं वाटतं का तुज? पण हे होते तरी ची गोष्ट वेगळी होती. (विराम) प्रभा, तुजही एक गोष्ट सांगते. डोक्यात राख काही घालून घेऊ नको. माझी सद्दी संपली. आता राज्य भावजयींच

Science College 160 KURHA

आहे. ओळखून वाग. तू उद्या म्हणशील, मध्ये पड, तर मी काही पडणार नाही मध्ये. अखेर त्याच करणाऱ्या आहेत. दिवस मज त्यांच्याजवळ काढावं लागणार आहे. किती तडंतडं बोलते तू तरी. बरं नाही ग.

प्रभा– एकजात स्वार्थी आहेत सगळे...

आई– स्वार्थ कोणाला सुटला आहे, प्रभा? इच्छा असो–नसो... प्रपंच मांडला की माणूस आपोआपच स्वार्थी होतो.

प्रभा– तुझा जीव सुना मुलांकडे धावणार...

आई– स्वार्थ म्हण, काही म्हण प्रभा. मज काही त्यांना दुखवून चालणार नाही हो!

प्रभा– (घायाळ)आई, मला शिकायचं आहे ग. मला निदान बी. ए. होऊ दे...

आई– प्रभा दुःख काय कोणास दाखवायची गोष्ट आहे? बाई, आपलं आपल्याजवळ ठेवावं. अति झालं तर या वाड्यात खूप अंधाऱ्या खोल्या आहेत. त्यात गुपचूप डोळे गाळावे... देशपांडयांच्या साऱ्या बायकांनी हेच केलं. स्वातंत्र्य नसल्यामुळे अगतिक झालेल्या देशपांडे यांच्या घराण्यातील स्त्रियांना अश्रू गाळण्याशिवाय काहीच पर्याय नव्हता याचे दर्शन घडविणारे हे बोलके चित्र या संवादाच्या माध्यमातून नाटककारानी घडविले आहे.

वहिनी– (भारावलेल्या स्वरात) खरं सांगू? असं वाटतं, हे सोनं नाही नुसतं; खूप काही आहे आणखी. वाटतं देशपांडयांच्या घरातल्या सगळ्या बायका उभ्या आहेत माझ्या अवतीभवती कौतुकाने पहात. दादीच्या सासूबाई, दादी, आई–सगळ्यांच्या मायेचा स्पर्श आपल्याला लागून राह्यला असं वाटते. किती जणांनी हे घातलं, जतन केलं. कोणा कोणाचे हात, गळे, ह्यांना लागले असतील. उद्या माझ्या परागची बायको ही घालेल. तिला असाच जाणवेल माझा स्पर्श. लग्नानंतर प्रथम मी आली या घरात तर आई कशा तेजस्वी लखलख दिसत होत्या. एकेक दागिना घेऊन सांगत होत्या. कोणाचा, केव्हा केला. ह्या सर्वांच्या रांगेतला मी एक भाग्यवान दुवा बरं! (प्रदीर्घ शांतता)

भास्कर – तुझी तर तंद्रीच लागली!

(वहिनी प्रदीर्घ निःश्वास टाकतात. शांतपणे एकेक अलंकार उतरवून डब्यात नीट ठेवतात. डबा बंद करून भास्करला देतात.)

वहिनी– देवाजवळ नेऊन ठेवा. (भास्कर अवाक) अन् ज्याचं त्यास प्रथम देऊन टाका...

किती भावपूर्ण संवाद आहे हा! वहिनींना संपूर्ण दागिने घातल्यावर भास्करप्रमाणे त्या दागिन्यांचा मोह होईल असे प्रथम दर्शनी वाटते. परंतु असे होत नाही. दागिन्यांच्या स्पर्शाने त्या गतकाळात हरवतात. केवळ मूल्यवान वस्तू म्हणून त्यांना दागिने घातल्याने आनंद होत नसेल पिढ्यानुपिढया चालत आलेल्या त्या दागिन्यांभोवती त्यांच्या सुखद भावना गुरफटलेल्या आहेत. त्यांच्या मनात मायेचा ओलावा निर्माण होतो. या संवादात कोठेही अलंकरण नाही. सहज बोलावे तसे हे संवाद आहेत. या संवादांना संभाषणाची पातळी लाभली आहे. म्हणून ते वास्तव वाटतात तसेच ते समजण्यास सोपेही होतात.

तात्याजींच्या घरात नेहमी राहणाऱ्या व्यक्तींची भाषा खास वऱ्हाडी आहे. त्यातही मुंबईला राहणारे सुधीर व अंजली आणि तात्याजींजवळ राहणारी हुशार व शिकलेली प्रभा ही प्रमाण मराठी भाषा बोलते. भास्करच्या तोंडी शिव्या देखील भरपूर आहे. आई, वहिनी यांच्या तोंडी 'पाप' 'पिडा' हे शब्द वारंवार येतात. एकूण भाषा अलंकार परंपरा टिकवू पाहणारी परंतु बदलत्या परिस्थितीचा स्वीकार करण्याचा लवचिकपणा अंगी असलेली, संकट समय देखील शांत राहणारी व सर्वांना एका प्रेमाच्या धाग्याने एकत्र बांधणारी आई व तिच्या पार्श्वभूमीवर बाह्यतः दुरावा निर्माण झालेले परंतु प्रेमाचा जिव्हाळा असल्याने तुटू न शकणारी भावंडे यांचे सुंदर व भावपूर्ण दर्शन घडविल्याने हे नाटक म्हणजे आपलाच कौटुंबिक जीवनपट आपण पाहत आहोत असे वाटते.

महेश एलकुंचवार यांचे 'आत्मकथा' हे दुसरे नाटक या या एकांकिकेमधून रंगमंचावर सादरीकरणाच्या बाबत नाविन्य आणले आहे. एकांकिकेचे तीन विभाग पाडून त्यात एकेक दृश्य दाखविले आहे. याच्या कथानकाकडे दृष्टिक्षेप टाकल्यास एका माननीय लेखकाची ही आत्मकथा आहे. त्याचे जीवनात पूर्वी दोन स्त्रिया येऊन गेल्या. त्याच्या साहित्याचा अभ्यास करून पीएच.डी. मिळविणारी एक तरुणी त्याच्या जीवनात येऊ घातलेली आहे. त्यांनी लिहिलेली कादंबरी, त्यातील पात्रे घटना लेखकाच्या प्रत्यक्ष जीवनात घडले असून साहित्यकृती करिता काही बदल त्यात केले आहेत. कादंबरीतील पात्रे लेखकाशी

Arts & Science College 160

बोलतात. वासंती आणि उत्तरा या प्रत्यक्ष लेखकाच्या जीवनात आलेल्या स्त्रियांशी तुलना करतात. ही कल्पना नाटकापेक्षा एखाद्या चित्रपटात शोभावी अशी आहे.

वातावरण निर्मिती सादरीकरणाचाही वाटा मोठा आहे. रंगमंचाचे तीन विभाग पाडले आहे. अ ब क प्रकाश योजनेच्या माध्यमातून प्रत्यक्ष संवाद चालला असेल तेवढाच भाग दाखवायचा. एखाद्या चित्रपटाप्रमाणे फोन करणारी व दुसरीकडून फोन घेणारी दोन्ही व्यक्ती एकाच वेळी रंगमंचावर प्रेक्षक पाहू शकतात. राजाध्यक्षांची पत्नी उत्तरा, तिची बहीण वासंती व स्वतः राजाध्यक्ष या तीन पात्रांवर कथानक आधारलेले असून त्यांचे एकमेकांशी असलेले संबंध, त्यातून निर्माण झालेले तणाव, उत्तरेला मूल नसण्याचे कारण म्हणजे तिच्यातील नैसर्गिक दोष. हे कळल्यामुळे तिच्यावर झालेला मानसिक आघात, तरी देखील उतरत्या वयात 'तुम्हाला मुलाचा आधार आहे' हे राजाध्यक्ष यांना कळविण्याची धडपड यामुळे स्वतःच्या नवऱ्याशी पटत नसले, त्याच्यातील दोषाची जाणीव असली तरी शेवटपर्यंत त्याला मानसिक सुख देण्याची धडपड करणाऱ्या भारतीय स्त्रीचे दर्शन मउत्तरांफ या पात्रामध्ये घडते.

संवाद रचनेकडे पाहिले असता लहान लहान वाक्यातून घटना व प्रसंग याचे चित्रण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. नायक राजाध्यक्ष, पत्नी उत्तरा व तिची बहीण वासंती या तिघांचेही कौटुंबिक जीवन सुखा समाधानाचे नाही. शेवटी तिघेही एकमेकांपासून दूर गेलेले व एकाकी दाखविले आहे. वासंती चा मुलगा दिली हा तिचा नवरा देवदत्त याचा मुलगा नसून राजाध्यक्षांचा आहे. ही बातमी उत्तरे इतकी प्रेक्षकांनाही धक्का देणारी आहे. उत्तरा आणि वासंती यांचा संवाद नाटकारानी खूप परिणामकारक केला आहे.

उत्तरा– मी वेगळे राहिले. पण मानानं. जग मला त्यांची बायको म्हणून ओळखतं. माझी प्रतिष्ठा गेली नाही की कोणी बोट उचलून दाखविला नाही कधी! माझ्याकडे त्यांनी आपण मला काही दिलं नसेल, पण माझ्या हक्काचा वाटा मी उचलून आणला. तुला मात्र बदनामी शिवाय काही दिलं नाही त्यांनी. उघड्यावर पडलीस.

वासंती– नाही ताई.

उत्तरा– काय दिलं त्यांनी तुला? (विराम)

वासंती–(डोळे उचलून स्थिरपणे उत्तरे कडे पाहते. ती खरे सांगत आहे की खोटे, हे कळत नाही) दिलीप.

(उत्तरेवर जणू वज्राघात झालाय) दिलीप त्यांचा मुलगा आहे.(उत्तरेच्या तोंडून विध्द जनावरासारखा चित्कार निघतो.)

उत्तरा–खोटं बोलतेस नं?(वासंती नकारार्थी मान हलविते.) मला दुखवण्यासाठी? माझ्यावरचा आकस अजून गेला नाही वसू? थकलेय मी. खोटं आहे नं हे?

वासंती– नाही ताई.

उत्तरा– तू देवदत्तांना फसवलंस?

वासंती– देवदत्तांना माहीत होतं. दिलीप अनंतरावांचा आहे म्हणून...

उत्तरा– खोटं...

वासंती– खरं आहे ते ताई...

उत्तरा– तुला चोरून भेटत होते हे?

वासंती– ते देवदत्तांकडे यायचे. माझ्याशी बोलायचे देखील नाहीत. पूर्ण दुर्लक्ष करायचे मला ते सहन झालं नाही. अपमान वाटला. पराभव वाटला. म्हणून एकदाच फक्त एकदाच. ताई, माझी शक्ती अजमावून पहायची होती मला. त्याची खात्री पटल्यावर पुन्हा मी कधी त्यांच्याकडे पाहलं नाही.

उत्तरा– त्यांना माहित आहे?

वासंती– नाही.

उत्तरा– वासंती...

वासंती– त्यांना हे सांगून मला माझ्या आयुष्याचा सूत्र त्यांच्या हाती अडकवायचं नव्हतं. (उत्तरेच्या काळजाच्या ठिकऱ्या उडालेल्या आहेत. त्या गोळा करीत ती धडपडत उठते. फोनची डायल फिरवू लागतात. एकमेकांचे फोन्स एंगेज लागतात. दोघांची अस्वस्थता वाढत जाते. अखेर दोघी एकाच वेळी फोन खाली ठेवतात. आपापल्या जागी परत जातात.)(वासंती उत्तरेकडे टक लावून पहात आहे.

उत्तरा– आपल्याला कुणाला कधी सुखाचा चेहरा दिसला नाही. आता त्यांना तरी दिसू दे तो आयुष्याच्या उतरणीला (विराम) कोणी मध्ये हात घालून खेळाचे हे चक्र थांबवलं पाहिजे वसु...

या छोट्याशा व अगदी व्यवहारी संवादातून कितीतरी गोष्टी साध्य झाल्या आहे. वासंती चा मुलगा दिली राजाध्यक्षांचा म्हणजे आपल्या पतीचा मुलगा आहे. या बातमीने उत्तरेच्या हृदयावर आघात होतो. त्याचवेळी आपल्याला आयुष्यभर छळणारी, मूल नसल्याची जाणीव यामध्ये आपल्या पतीचा दोष नसून उणीव आपल्यातच आहे. ही एक धक्का देणारी गोष्ट पण हे आघात होत असताना त्याचा विचार क्षणभर बाजूला ठेवून, ही बातमी राज्याध्यक्षांना म्हणजे स्वतःच्या पतीला कळविण्याची धडपड. निदान आयुष्याच्या उतरणीला तरी आपल्या पतीला सुखाचे दिवस दिसावे, अशी इच्छा तिच्या पतीवरील प्रेमातून उद्भवते. त्या क्षणी ती आपले दुःख बाजूला ठेवते. ती स्वतंत्र रहात असूनही पतीच्या सुखासाठी धडपडते. ही भारतीय स्त्री परंपरेला शोभणारी गोष्ट आहे.

या नाटकातील संवादाची भाषा अतिशय साधी, अल्प अक्षरी, अर्थपूर्ण असून त्यातून भावदर्शन घडते व परिणामकारकता वाटते.

नाटकाचे स्वरूप–

जयवंत दळवी यांच्या नाट्यकृतीकडे दृष्टिक्षेप टाकल्यास सर्वप्रथम लक्ष जाते ते त्यातील विषयाकडे. प्रामुख्याने त्यांच्या नाट्यकृती कोणत्या ना कोणत्या लैंगिक व मानसिक विकृतीवर आधारलेल्या आहेत तसेच त्या सामाजिक आणि राजकीय जाणीव देखील आढळतात. सामाजिक समस्यांच्या सोडवणुकीसाठी अनेकदा हिंसाचाराचा मार्ग पत्करताना व उपयोग करताना आढळतात.

संवादाचे स्वरूप–

या ठिकाणी संवादाच्या अनुषंगाने विचार करताना जयवंत दळवींची 'बॅरिस्टर' आणि 'पुरुष' ही दोन नाटके विचारात घेतली आहे. 'बॅरिस्टर' हे नाटक १९७७ या काळातील आहे. बाल विधवांच्या भावनांचा होणारा कोण मारा आणि त्याची भीषणता यामध्ये दाखविली आहे. वैवाहिक सुखाशिवाय जीवन अपूर्ण आहे, हे बाल विधवा मावशीबाई, रावसाहेब, नानासाहेब इ. व्यक्तीरेखांच्या मधून व त्यांच्या विरोधात राधाक्का व भाऊसाहेब यांच्या सुखी

संसारात स्पष्ट केले आहे. रावसाहेबांचे व्यक्तीचित्र अनेक रंगांचे मिश्रण आहे. त्यातील सर्व रंग एकमेकात मिसळलेले आहे. त्यांनी दमयंती गोरेशी लग्न ठरवून केले नाही. विलायतेत ग्लोरीयाशी ते मैत्री करतात, परंतु प्रत्यक्षात तसे घडत नाही यावरून केशवपणाची रुढी कितीही घातक असली व विधवांचा सामाजिक दर्जा एकदम कनिष्ठ नको हे मान्य असले, तरी परदेशातील वातावरणात राहून स्वतःला सुधारक म्हणणारे रावसाहेबांसारखे लोक देखील विधवांशी विवाह करण्याची प्रत्यक्षात हिंमत करीत नाही. दुसऱ्याला सामाजिक सुधारणा करावयास सांगणे अथवा स्वतः सुधारणा अंशतः मान्य करणारे लोक स्वतःला किती सुधारणावादी म्हणत असले तरी तशी कृती केल्याशिवाय व त्या कृतीतून निर्माण झालेल्या प्रतिकूल परिस्थितीशी लढा दिल्याशिवाय ते स्वतः सुधारक होऊ शकत नाही. परंतु राधा का प्रमाणे असते दमयंती गोरे व ग्लोरीयाशीही लग्न करत नाही.

भाऊसाहेब व राधाक्का यांचा तृप्त व सुखी संसार तसेच कामगंडाची भावना असणारे बॅरिस्टर, मातृत्वाची इच्छा अपूर्ण राहिलेल्या बाल विधवा विकेशा मावशी बाई आणि मनोरुग्ण असलेले थोरले बंधू नानासाहेब यांच्या जीवनात काहीना काही कमतरता, अपुरेपणा, दुःख असलेल्या व्यक्तिरेखा रंगवून नाटककार आणि उठावदार चित्र निर्माण केले आहे. प्रत्येकाची विचारसरणी त्याच्या वाट्याला आलेल्या जीवनाशी सुसंगत आहे. काहीसे दुष्ट व स्वार्थी असे राधा काचे जबरदस्तीने केशव पण करायला लावणारे भाऊरावचे वडील अशा व्यक्तिरेखा प्रेक्षकांच्या मनावर ठसा उमटवून जातात.

नाटकाची भाषा साधी आहे परंतु परिणामकारक आहे. संवाद रचनेचे कौशल्य त्यात आढळते हे हे खालील संवाद पाहिले असता पटते.

मावशी– राधाक्का ए... राधाक्का...

राधाक्का– (आपल्या खोलीतून बाहेर येत) काय हो? या ना, या... बसा.

मावशी– काय करीत होतीस?

राधाक्का– काही नाही, झोपत होते.

मावशी– झोपला का?

राधाक्का– झोपला..

Arts & Science College 100 *K

मावशी– (हसत) भारी, बाई लबाड हो पंपू सेठ... पक्का मस्तवाल आहे.

राधाक्का– काय झालं?

मावशी– जरा पदराखाली घेतला... म्हटलं असेल... पण कसला हो? दोनदा बरं चुरू चुरू ओढलं मग काही येत नाही बघून सोडून दिलं... (हसते)... पण तेवढ्यांना सुद्धा खूप बरं वाटलं ग बाई...

राधाक्का– बसा ना...

या संवादातील प्रश्नोत्तरे अगदी घरगुती असून ते प्रश्न अगदी सरळ साधे आहे. कोणताही जड शब्द नाही. परंतु विकेशा आणि बालविधवा असलेल्या मावशी बाईची रूढी खाली चिरडल्यामुळे मातृत्वाची इच्छा अपूर्ण राहिली हे या कृतीतून दिसते.

नाट्यकातील संवादाची भाषा साधी, सुटसुटीत, स्वाभाविक नेमके अर्थाकडे लक्ष देणारी परिणामकारक आहे.

नाटकाचे स्वरूप–

'पुरुष' हे जयवंत दळवी यांचे दोन अंकी स्वतंत्र सामाजिक नाटक आहे. या नाटकामध्ये सामाजिक प्रश्न हाताळण्याचा प्रयत्न नाटककारानी आणि केला आहे. काही महत्त्वाची पात्रे उत्तम रंगविली आहे. गुलाबराव सारखे लोक पैसा व सत्ता यांच्या सहाय्याने दुष्कृत्ते करून ती दडपून टाकतात. आणि त्याचा प्रतिकार करण्याची व तोतडीस नेण्याची हिंमत खूप कमी वेळा आढळते. पण तसा प्रयत्न अंबिकेने अनपेक्षितपणे व निर्घृणपणे केला. वरिष्ठ व कनिष्ठ जातीतील आंतरजातीय विवाहाच्या साफल्याचा प्रश्न उपस्थित केला आहे. सिद्धार्थ दलितांच्या अन्यायाच्या विरोधात झगडणारा नसून, तो फक्त स्वतःवरील अन्यायाविरुद्ध झगडतो इतकेच काय तर अंबिकेवर बलात्कार झाल्यावर तिच्याशी लग्न करण्याचे तर टाळतोच पण तिच्यावरील अन्यायाविरुद्ध लढण्याचे ही टाळतो.

अण्णा हे पात्र सत्य व अहिंसा यांची पूजा करणारे आहेत. पण दुर्बळ आहेत. उत्तम शिक्षक म्हणून ते राष्ट्रीय पारितोषिक विजेते आहे. त्यांची मुलगी अंबिका स्वाभिमानी बाणेदार धडाडीची पुरुषांची गुलामगिरी न पत्करणारी

आहे. दलितांवरील अन्याय दूर करण्यासाठी सतत जगणाऱ्या एका दलित मुलाशी लग्न करू इच्छिते. पण तिच्यावर गुलाबरावने बलात्कार केल्यावर तो सिद्धांतला अन्याय वाटत नाही. या नाटकाची भाषा साधी असून संवाद सुटसुटीत व परिणामकारक आहे.

तारा–(थंडपणे) ही मुंगी कोण?

अण्णा–(वैतागून) मुंगी, म्हणजे कोण? आडनावाचा मुंगी नव्हे. मुंगी म्हणजे... 'मुंगी साखरेचा रवा' मधली मुंगी....(दोन्ही हात जोडून) आता आणखी, साखर आणि रवा कुठे आहे. म्हणून विचारू नकोस (मधूला उद्देशुन) हिच हे असं आहे. (अण्णा नारळ मधुकडे देतात. मधू तो नारळ ताराबाई कडे देते. ताराबाई कानाजवळ नारळ वाजवून पाहतात)

अण्णा–हे काय?

तारा–काही नाही... नारळ आहे तिसरी फळ आहे, हे वाजवून पाहिलं.

अण्णा–म्हणजे?

तारा–काही नाही. शालीबरोबरच श्रीफळ कधी वाजत नाही... पाणी नसतं...

अण्णा– (वैतागून) हिच असं आहे. सगळ्या सत्कारावर पाणी... असू दे... पण तुला सांगतो, मधू... अशी प्रचंड सभा झाली...

तारा– दैवज्ञ ब्राह्मण समाजाचा हॉल... पोरांच्या मुंजी करायची जागा... हो... शे पाऊणशे माणूस म्हणजे डोक्यावरून पाणी (एकदम प्रश्न विचारते) चित्रे बाई आली होती?

अण्णा– म्हणजे काय? त्यांनी सुद्धा माझ्या गौरवाचे भाषण केलं...

तारा– (थंडपणे) तुम्हाला दिलं काय?

अण्णा–(खांद्यावरची शान देत) ही शाल दिली. काश्मिरी आहे...

तारा– (शाल बघत) पाण्यात भिजवाल, तेव्हा त्या दुसरे कपडे भिजवू नका. दुसऱ्या बऱ्या कपड्यांना रंग लागणार... (मधुला) या सत्कार आतल्या शालीचं एक असतं... शालीचा रंग कच्चा. पण तो दुसऱ्या कपड्यांना लागला की पक्का...

अण्णा–काश्मिरी शाल आहे.

तारा–(लेबल दाखवित) चिठ्ठी काढायला विसरले... तेवीस रुपये पन्नास पैसे?

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

2022-23

साहित्य : समाज आणि प्रसार माध्यमे

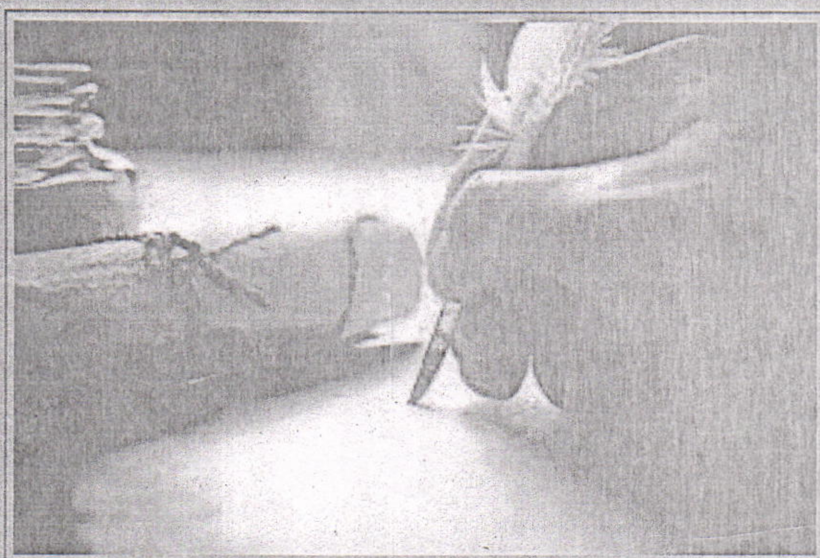

संपादक

डॉ. प्रतिभा एस. जाधव

Arts & Science College 160 * KURHA *

चि. त्र्यं खानोलकर यांच्या सगेसोयरे व अवध्य या नात्याकृतींचा चिकित्सक अभ्यास

डॉ. निशा सु. जोशी
मराठी विभाग प्रमुख कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुऱ्हा
मो. नं ९४२२०३६९३१

प्रस्तावना- नाटक हा साहित्यप्रकार आपल्या भारतामध्ये अगदी प्राचीन काळापासून रूढ आहे. इंग्रजांच्या राजकीय सत्तेमुळे पाश्चिमात्य संस्कृतीचा परिचय झाला. पाश्चात्य साहित्याच्या अभ्यासाने साहित्याच्या क्षेत्रात नवे वारे वाहू लागले. परिणामी भारतीय साहित्याचा अभ्यास करताना पाश्चात्य वाङ्मयाचा अभ्यास करणे अपरिहार्य ठरले. भारतामध्ये निरनिराळ्या स्वरूपात नाट्यकला अस्तित्वात होती. कळसुत्री बाहुल्या, भारुडे, गोंधळ, ललिते, दशावतारी खेळ, तमाशा इत्यादी स्वरूपात लोकसंस्कृतीचा आविष्कार होत होता.

नाटकाची कथा ज्या परीघाभोवती फिरते त्या सर्व प्रकारच्या संघर्षाची अभिव्यक्ती ही परस्परांशी बोलण्यातून संभाषणातून होत असते."संवादाला नाटकाचा आत्माच म्हटले पाहिजे, कारण आत्म्याप्रमाणे तो सर्वव्यापी आहे. कथानक विकास, स्वभाव परिपोष, नाटकातील काव्य किंवा तत्त्वज्ञान संवादातूनच व्यक्त होते"१

खानोलकरांच्या नाटकाचा विचार करता त्यांच्या नाटकांमधून निसर्ग आणि माणूस, पार्थिव आणि अपार्थिव, . तात्कालिक आणि सार्वकालिक सत्तामधील संघर्षाच्या नाटकीय रूपांची मांडणी केलेली आहे. या ठिकाणी खानोलकरांच्या अनेक नाटकांमध्ये सगेसोयरे आणि अवध्य या दोन नाटकांचा इथे विचार केला आहे. या नाटकांमधून कोणती नाट्यसूत्रे आणि आशयसूत्रे साकारली आहे याचा विचार या ठिकाणी केला जाणार आहे.

Arts & Science College 160 * KURHA *

खानोलकर यांच्या अनेक नाटकांमध्ये मानवी नातेसंबंध, या नातेसंबंधातील गुंतागुंत, यशापयश, अर्थपूर्णता व अर्थनिरास, सुखदुःखे यांचा नाट्यपूर्ण असा चिंतनाचा आविष्कार साकार होताना दिसतो. हे मानवी नातेसंबंधाच्या सर्जनाचे आणि विनाशाचे तत्व त्यांच्या नाटकांमधून शब्दांकित होते.

त्यांच्या परस्परांतील संबंधात परस्परांविषयीचे प्रेम, आस्था हे घटक जसे अंतर्भूत असतात तशी परस्परांविषयीची कर्तव्यही समाविष्ट असतात. प्रेमाकरता आणि कर्तव्यांच्या पूर्तीसाठी होणारी हेतूपूर्ण कृती यातून कौटुंबिक नाती दृढ होत जातात. व्यक्तिगत सुख आणि स्वार्थ यांच्या परिपूर्तीच्या आड एखादी गोष्ट येऊ लागली की कौटुंबिक नातेसंबंध पुरावा येऊ लागतो. संघर्षाला जन्म देतो. या नात्याअंतर्गत संघर्षातून मानवी नातेसंबंधातील खोटेपणा, मानवी संबंधाला येणारे वस्तू आणि माणसाच्या ठाई बसणारे अतिरेकी आत्मप्रेम खानोलकरांच्या नाटकाचे आशय सूत्र ठरते.

खानोलकरांची नाटके सर्वसाधारणपणे मानवाच्या जगण्यात ज्या मूल्यांचा ऱ्हास होत आहे आणि त्यामुळे ज्या प्रकारची परिस्थिती निर्माण होत आहे, त्याकडे त्यांचे नाटक प्रेक्षकांचे लक्षवेध वेधते.

सगेसोयरे घटना प्रसंग विशेष-काही नाटकात असणाऱ्या घटना प्रसंगाने ते नाटक पुढे जात असते. खानोलकरांच्या नाटकांमध्ये घटना प्रसंगाची सहेतुक मांडणी आढळते. जीवनदृष्टी दिसून येते. शब्दरूप देताना घटना प्रसंगाची अर्थपूर्ण आणि नाट्यपूर्ण मांडणी करताना नाटककाराच्या मनात कथानकाच्या संदर्भात जी जाणीव असते तिचा प्रत्यय येतो. घटना प्रसंग हे नाटकाचे आत्म घटक असते असे म्हटल्यास अतिशय होणार नाही. वरवर अत्यंत साध्या भासणाऱ्या, वाटणाऱ्या घटना प्रसंगाची नाट्यगत वास्तवात निर्मिती करून नाटककार त्या माध्यमातून लक्षवेधी अशा जीवनानुभावाकडे प्रेक्षकांचे लक्ष वेधून घेत असतो, विचार करायला प्रवृत्त करीत असतो. साध्या वाटणाऱ्या घटना प्रसंगाच्या मालिकेतूनच खानोलकर त्यांचे जीवन आकलन आणि जीवन भाष्य मांडताना. 'सगेसोयरे' या

Arts & Science C 160 KURNA

नाटकातील घटना प्रसंगाचा विचार करता, असे सारे घटना प्रसंग या नाटकाचे नाट्यात्म विधान अधोरेखित करणारे आहे. नरहरी आणि मीरा यांच्या घरात एका रात्री होणारा देशमुख या पात्राचा प्रवेश ही या नाटकातील प्रमुख घटना किंवा मध्यवर्ती संकल्पना आहे. ही पात्रे परस्परांना अपरिचित असणारे जेव्हा एकमेकांच्या समोर येतात तेव्हा नाटकांमध्ये तणावाचे वातावरण निर्माण होते. तणावातूनच अनेक प्रसंगांची निर्मिती झालेली आहे. परस्परांना परिचित असणारे नरहरी आणि मीरा यांचे जीवन दर्शन होते. माणसाचे मनोगत वास्तव, त्यांची दुःखे, त्यांचे मानसिक खुजेपण, बोथटलेले माणूसपण आणि आत्मकेंद्री जगणे रंगमंचावर अनेक घटनांमधून प्रसंगांमधून या नाटकातून साकार होते. मुख्य घटनेतून अनेक गौण घटना प्रसंग उदयाला येतात. अशा घटना त्यांच्या नाटकाला सौंदर्यात्मक रूप प्राप्त करून देतात.

नाटकाचा आशय व विषय -या नाटकाच्या विषयाचा विचार करता असे दिसते की आशय फार व्यापक आहे. माणूस सुखात स्वस्त चित्त असतो, तो ज्या जमिनीवर उभा आहे ती घट्ट, बळकट आहे तोपर्यंत. तो आधारच नाहीसा झाला, जमीन सरकली तर त्याचे रूप पालटते त्याची आंतरिक कुरूपता बाहेर येते. या नाटकातील नरहरी व मिरा हे सुखी जोडपं व त्यांचे शेजारी यांचे बुरखे गळून पडतात हे नाटककार खानोलकर यांना शब्दचित्रित करावयाचे आहे.

नरहरी कोणत्या संकटाची जबाबदारी घेत नाही. समुद्रात वादळाने बुडालेल्या कुटुंबाचे प्रमुख देशमुख एकटेच वाचतात. त्यांना हार्ट अटॅक येण्याची शक्यता वाटतात नरहरी त्यांना त्यांची विनंती मान्य न करता बाहेर घालवतो. त्यांचा मित्र बापू फ्रॉड केल्याने त्याला पैशांची गरज असते. त्याला तो पैसे देण्याचे नाकारतो. देशमुखांना बाहेंर पाठविल्यावर शेजारचे हरिभाऊ नरहरीकडे येतात व त्यांचे हार्ट फेल होते. या घटनेस नरहरीची पत्नी मिराच कांरणीभूत आहे असे नरहरी म्हणतो. त्यामुळे मीरा दुःखी होते. देशमुख, फ्रॉड केलेला नरहरीचा मित्र बापू, देशमुख यांची मुलगी या सर्वांना मदत करण्यास व आश्रय

Arts & Science College 160 *KURHA*

देण्यास मीरा तयार असते. पण तिला मूल नसल्याने व तिला तिच्या घरात योग्य ते स्थान नसल्याची जाणीव झाल्याने ती अतिशय दुःखी होते. तिला केवळ रात्रीच्या आश्रयाकरिता समुद्र एवढं दुःख घेऊन आलेले देशमुख व त्यांची मुलगी जवळचे वाटतात. त्यांच्या अंगावर मायेने, कर्तव्य म्हणून शाल घालते. शेवटी देशमुख यमुसह नरहरी मीरा यांना एकत्र राहू द्या अशी विनंती करतात. एकाकी झालेल्या देशमुख यांच्या अंगावर मीराने पांघरून घातलेली शाल घेऊन सकाळी ते यमुसह जायला निघतात. तेव्हा आपल्यावरही माया करणारे कुणीतरी आहे या कल्पनेने मीराने घातलेले पांघरून फक्त ते घेतात आणि 50 हजार रुपये असलेली बॅग मात्र तेथेच ठेवतात. गेल्यावर मीराच्या मनात जे विचार येतात ते एक प्रकारे नाटकाचा आशय सांगणारे आहे.

मीरा -एक माणूस आला होता. या चिटुकल्या घरात सर्व समुद्राच्या स्वाधीन करून एक समुद्रा एवढे दुःख घेऊन आला होता...... वादळी वेडा न पछाडलेला तो माणूस तिथे उभा होता.... माझ्या पदराच्या टोकांना त्या माणसाचे अश्रू पुसायला धावले. ते अश्रू म्हणजे काय एखाद्या सुखवस्तू प्राजक्ताच्या फुलाचा सडा नव्हता.... होत्या त्या फक्त ठिणग्या. भाजून निघाले मी पुरती. माझ्या विझलेल्या जोडीदाराच्या नावाचं कुंकू या कपाळावर, या घरावर, इथल्या प्रत्येक गोष्टीवर सत्ता आहे ती त्याची मी कोण? मी कुठली? यात माझा काय संबंध आहे? मृगजळासारखं राहायचं मी इथं. मी हाडामासाची नाहीच आहे मुळी. हे घर कुणाचा आहे कुणाला माहित...... माझ्या बाळासाठी राहणार आहे मी इथं. बाळा, तुझ्या डोळयात समुद्रा एवढं दुःख पाहिलं रे मी. ते घेऊन एक माणूस आला होता. एक माणूस इथे येणार आहे. आपल्या बाळ मुठीत एक दिलदार आयुष्य घेऊन एक माणूस इथे येणार आहे. तुझ्या पायात वेड्या नसतील. आशा आहे. तुझ्या पायात तर वेड्या नसतील ...[२]

अवध्य- या नाटकाच्या केंद्रस्थानी गंगाधर हे पात्र आहे. प्रख्यात कादंबरीकार असणाऱ्या या पात्राला आपल्या आगामी कादंबरीतून जगाचे असुंदर, भयाभह

Arts & Science College
160
KURHA

आणि विरुप दर्शन घडवायचे आहे. आपला हा हेतू तो स्वतःच नाट्याच्या ओघात कथन करतो. त्याचे निर्मितीशील मन त्याच्या कथित कादंबरीतील संभाव्य अनुरूप पात्रांचा शोध घेत आहे. त्याच्या या पात्रशोधाची जाणीव रंगावकाशात घडणाऱ्या काही घटनापटा मधून वाचक प्रेक्षकांना होते. गंगाधर हे एक दुभंगलेले व्यक्तित्व आहे. मरण प्रेरणा आणि जीवन प्रेरणा यांच्या आंतरिक द्वंद्वात सापडलेल्या या पात्राची निर्मितीप्रेरणाही या द्वंद्वात सापडलेली आहे. त्याची ही द्वंद्वमूलता रंगावकाशात अनेक प्रसंगांना जन्म देते. त्याचे मनोगत प्रेरणाव्दंव्द आणि त्यातून उदयाला येणाऱ्या त्याच्या कृती उक्ती या स्वभावतःच परस्पर विरोधी, परस्परछेदक आणि परस्परविसंवादी स्वरूपाच्या आहे. त्यामुळे त्यांचा आविष्कार करणारे नाटकातील प्रसंग अत्यंत तीव्र, आघाती स्वरूपाचे आहे तर कधी अतिशय कोमल स्वरूपाचे आहे. संपूर्ण नाटक आणि त्यातील प्रधान व गौण घटना प्रसंगाचे मूळ गंगाधरच्या मनोगत प्रेरणाव्दंव्दाशी संबंधित असल्याचे दिसते. त्यामुळे संपूर्ण रचनेला एक जटिलता, संमिश्रता, गुढता व धुसरता प्राप्त झाली आहे.

नाट्यगत प्रत्यक्ष काल, गंगाधरचा मनोगतकाल, त्याच्या स्वप्न आणि दिवा स्वप्नातील काल असे काळाचे संमिश्र पट रंगमंचावर घडणाऱ्या घटनांमधून साकार होते. अशा घटनांमध्येच कांचन, पंढरी, नीला या पात्रांना एक दुहेरीपण प्राप्त होते. ती नाटकातील पात्रे तर आहेतच. पण ती गंगाधरच्या कल्पित कादंबरीतील पात्रेही होतात. त्यांना गंगाधरच्या भूतकाळातील आणि त्याच्या स्वप्न पातळीवरील अनेक संदर्भही प्राप्त होतात. उदा. कांचनच्या संदर्भात त्याला 'सैना'चे स्मरण होते. आणि गंगाधरने तिच्याशी ती सैनाच आहे असे समजून वर्तन करणे. प्रस्तुत नाटकात गंगाधरच्या विशिष्ट वर्तन धर्मामुळे दारावरील बेल वाजणे, किंकाळीचा आवाज यांना घटना प्रसंगात महत्त्व प्राप्त होताना दिसते.

नाटकाचा आशय व विषय -प्रायोगिक रंगभूमीवर खानोलकरांचे हे नाटक खूप वादग्रस्त ठरले आहे. ज्या पात्रांवरती नाटक गुंफलेले आहे तो लेखक गंगाधर

Arts & Science College 160 KURHA

गायतोंडे हा वास्तवाची जाणीव तुटलेला, मनोविक्षिप्त असून त्याचे व्यक्तिमत्व दुभंगलेले आहे. दोन प्रवृत्तींचा एकमेकांशी व नाटकातील इतर पात्रांचा नाटकातील दोन वेगवेगळया भागातील पात्रांशी संवाद होतो. यातून वेगवेगळे नातेसंबंध उलगडतात. गंगाधर नाटक लिहायला हिल स्टेशनवर येतो. त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या दोन भागातील एकाला वास्तवाचे भान आहे. दुसरा श्रेष्ठ आत्मा आहे. प्रत्यक्षात त्याचा एका धनगर स्त्रीशी संबंध येऊन ती गरोदर राहते पण तो तिचा स्वीकार करत नाही. या चुकीबद्दल त्याच्यातील श्रेष्ठ आत्मा त्याला आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त करतो. गंगाधरने पार्टिशनच्या छिद्रातून पाहिलेले दृश्य ही वास्तवता त्याच्या मनात डोकावल्यावर त्याला दिसलेली दृश्य त्यात पाशवीपणा, शृंगार व आत्महत्या ही स्वतःची वेगळी प्रतीक त्याला दिसतात. शेवटी त्याच्या सृजनशीलतेच्या दाहकतेतून नाट्यकृती जन्माला येण्याऐवजी त्याचाच विनाश होतो.

या नाटकाच्या उद्देशाबाबत विचार करता असे जाणवते ती जाणीवेतील व्यवहाराचं, वागणुकीचं नातं अबोध मनाच्या विचारांशी असतं. हेच नाटकाराला सांगायच आहे. गंगाधर मधील श्रेष्ठ आत्म्याने त्याच्यातील अहमला नष्ट केलं. पण माणसातील सर्जनशीलता कधीही नष्ट होऊ शकत नाही. म्हणून ती अवध्य आहे हा नाटकाचा आशय आहे.

या नाटकातील संवादाचे वैशिष्ट्य म्हणजे तो पात्र नाम विरहित आहे. गंगाधर मधील अहमचा त्याच्याच श्रेष्ठ आत्म्याशी झालेल्या संवादाचा एक नमुना या ठिकाणी पाहता येईल.

गंगाधर- मद्य हवंय आणि कांचन नावाची मादी दोघेही हवीत-(विष पुढे करून) हे सुद्धा!

गंगाधर-आता त्याची गरज नाही....... आता गरज असलीस तर फक्त याचीच

Arts & Science College ... KURHA 160

गंगाधर- मी निघालो, कांचन मिळाली तर ठीकच आहे, नाहीतर एखादी धंदेवाली रांड सुद्धा चालेल. पण या क्षणी कुणीतरी बाई हवी. भयंकर चक्र फिरतय मस्तकात वासनेचं- पेशी न पेशी उत्तेजित झाली पाहिजे यात सर्व आहे....

गंगाधर- मृत्यूहून याचं काय असणार वेगळं?

- तुला याहून वेगळं काहीच मिळणार नाही आहे. आज पुन्हा एकदा हजारो वर्षानंतर सैतानाचा वध करायचा आहे. इथं मरणारा आणि मारणारा एकच आहे. नीलू- तुझी हत्या मी पाहिली आहे-उघड्या डोळ्यांनी. जन्म पाहणं आणि मृत्यू पाहणं एकच वाटतंय. तुझा मृत्यू पाहताना मी विव्हळ झालो आहे. मी कुणी सामान्य असा मी आज माझ्याकडे हजारो वर्षांचे संस्कार जागृत करतोय. ते सामर्थ्य घेऊन आज उभा राहतोय. माझ्यातल्या सैतानाला शिक्षा सुनावतोय,नीलू-गंगाधर, तू दोषी आहेस, गुन्हेगार आहेस?

गंगाधर- धुत साला. मी फक्त लेखक आहे-मानवतावादी नव्हे. कुठलेच वाद मला मान्य नाहीत. मी लग्न संस्था मानत नाही. मातृत्व आणि पितृत्व हे दोन संबंध मला भयंकर लांच्छनास्पद वाटतात. जन्म देणं एखाद्या माणसाला हा सर्वात मोठा गुन्हा आहे. स्वतःच्या इंद्रियाची खाज शमून तुम्ही तिसऱ्या एकाला जन्म देऊन तुम्ही नरकात का खेचतात? मला फक्त हा क्षण मान्य आहे. या क्षणाच फळ चाखून मी बिया जाळून टाकतो. बस याहून मला काहीच मान्य नाही.

गंगाधर-पूर्वी मी खुशाल मेलो असतो, पण आता नाही. मी जिंकलो आहे. माझी फिलॉसॉफी जिंकली आहे. आता मला हवा भरपूर लोळण्यासाठी चिखल. मला हवा आहे वेश्यागमनी शृंगार.[३]

या नाटकातील विषय मांडण्याची पद्धत गोंधळात टाकणारी आहे. संहिता वाचून एकदम सर्व गोष्टींचा बोध होत नाही. हे मुख्यतः प्रयोगाच्या दृष्टीने लिहिलेले नाटक असल्याने कदाचित ध्वनि योजना, प्रकाश योजना

Arts & Science College
160
KURHA

यामुळे ते समजणे शक्य होत नसेल. गंगाधरच्या मनात माजलेल्या गोंधळाचे दर्शन होते व त्याचा स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन समजतो.

मनुष्याच्या अबोध मनातील जाणीवा उलगडून दाखविल्या असल्याने व प्रतिकांचा वापर केल्याने सर्व स्तरातील लोकांना याचे आकलन होणार नाही त्यामुळे त्यातील दृश्य पाहून रसनिर्मिती ऐवजी वासना चाळविल्या जाण्याची व श्रृंगार रस निर्माण होण्याची शक्यता अधिक असल्याचे दिसते.[४]

खानोलकरांची नाट्य प्रतिभा कधी परस्परांना संपूर्णपणे अपरिचित असणाऱ्या पात्र रूपांना समोरासमोर उभे करते. कधी दोन भिन्न स्वभाव धर्माच्या पात्र रूपांना योगायोगाने ती एकत्र आणते. तर कधी एकाच पात्र मनातील परस्पर विरोधी प्रेरणा रुपी स्तरांना परस्पर सन्मुख होण्यास भाग पाडते अशा मधून उद्भवणारे नाट्य साकारणारे घटना प्रसंग त्यांच्या नाटकातून वाचक प्रेक्षकास सतत सामोरे येत असतात. हे त्यांच्या अवध्य आणि सगेसोयरे या दोन्ही नाटकांमधून प्रत्ययास येते.

संदर्भ

१.नाट्य चर्चा, संपादक, ना. बा. गोडबोले व इतर पृष्ठ २४
२. सगेसोयरे अंक ३ पुष्ट ८१ -८२
३. अवध्य अंक २रा पृ.५७
४. मराठी नाटकातील संवाद बदलते रूप रंग, सुनिता सहस्त्रबुद्धे पृ. १९९

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

ग्राम सक्षमीकरणात ग्राम पंचायतीची भूमिका एक विश्लेषणात्मक अध्ययन

प्रा. डॉ. विभा प्रविण देशपांडे

Book
2022-23

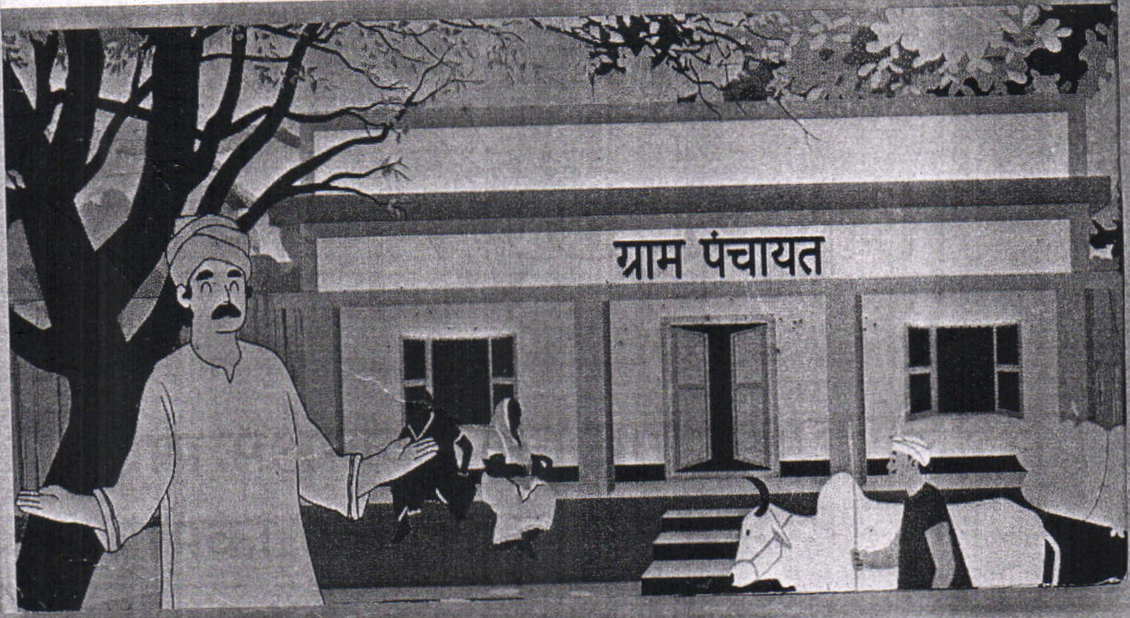

इस पुस्तक के सर्वाधिक सुरक्षित हैं। प्रकाशक की लिखित अनुमति के बिना इस पुस्तक या इसके किसी भी अंश का किसी भी माध्यम से अथवा ज्ञान के संग्रहण एवं पुर्नप्रयोग की प्रणाली द्वारा, किसी भी रूप में, पुनरुत्पादित अथवा संचारित-प्रसारित नहीं किया जा सकता, इसे संक्षिप्त, परिवर्धित कर प्रकाशित करना कानूनी अपराध है।

ISBN : 978-93-83144-02-0

प्रथम संस्करण 2023

© लेखकाधीन

पुस्तक	:	ग्राम सक्षमीकरणात ग्राम पंचायतीची भूमिका एक विश्लेषणात्मक अध्ययन
लेखक	:	प्रा.डॉ. विभा प्रविण देशपांडे
प्रकाशक	:	शुभम् पब्लिकेशन 3ए/128, हंसपुरम्, कानपुर-208021 (उ.प्र.) सम्पर्क : 09415731903, 09452971407 E-mail: shubhampublicationskanpur@gmail.com Website : www.shubhampublications.com
मूल्य	:	₹ 495/–
शब्द सज्जा	:	शिखा ग्राफिक्स, कानपुर-14
मुद्रक	:	अनिका डिजिटल, कानपुर-14
आवरण	:	शिवम् तिवारी, कानपुर-14
जिल्द-सज्जा	:	तबारक अली, कानपुर-01

मातोश्री स्व.श्रीमती स्नेहलता वामनराव चौबे

स्व.श्रीमती प्रतिभा लक्ष्मणराव देशपांडे

यांना समर्पित

प्रा. डॉ. विभा प्रविण देशपांडे

1. महाविद्यालयाचे नाव कला व विज्ञान महाविद्यालय कु–हा.
2. मागील 27 वर्षापासून राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख म्हणून कार्यरत
3. संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ येथे राज्यशास्त्र, अभ्यास मंडळाच्या सदस्य दि.25 / 4 / 2023.
4. पीएचडी च्या मार्गदर्शिका, अनेक राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्रात सहभाग व संशोधन पेपर प्रकाशित,

Sp शुभम् पब्लिकेशन

3A/128, हंसपुरम्, कानपुर - 208021 (उ०प्र०)

Contact : 09415731903, 9452971407

E-mail : shubhampublicationskanpur@gmail.com

Website : www.shubhampublications.com

ISBN 978-93-83144-02-0

9 789383 144020 >

₹495.00